

ОЙБАРЧИН АБДУЛҲАКИМОВА

ТБАДИЙ ТИЛ ВА ТАСВИР

АКАДЕМНАШР

ОЙБАРЧИН АБДУЛҲАКИМОВА

БАДИЙ ТИЛ ВА ТАСВИР

Тошкент
«Akademnashr»
2014

УЎК: 821.512.133

КБК 83.3(5Ў)

A15

A15

Абдулҳакимова, Ойбарчин

Бадиий тил ва тасвир / О.Абдулҳакимова. – Тошкент: Akademnashr, 2014. – 56 б.

УЎК: 821.512.133-1

ISBN 978-9943-4401-9-7

КБК 83.3(5Ў)

Адабиёт – маърифат кўзгуси. Зоро, адабиётимиз халқимизнинг ўй-кечинмалари, орзу-армонлари, адабий-эстетик идеалини ойна каби ўзида акс эттиради дейилса, асло муболага эмас. Ушибу рисолада ёш тадқиқотчи Ойбарчин Абдулҳакимованинг бадиий тил ва тасвир масалаларига оид ўзига хос кузатишлари, мўъжаз хулосалари билан танишасиз. Бу хулосалар навқирон истеъодод соҳибасининг адабиётшуносликда ўз йўлини топишга, бошқаларни тақрорламасликка интилаётганидан дарак беради. Ўйлаймизки, рисоладаги охорли кузатишлар, янгича фикрлар сизни ҳам бефарқ қолдирмайди.

Масъул мударрир ва сўзбоши муаллифи:

Узоқ ЖЎРАҚУЛОВ,

филология фанлари номзоди, доцент

Тақризчилар:

Баҳодир КАРИМОВ,
филология фанлари доктори,
Зулхумор ХОЛМОНОВА,
филология фанлари доктори

© О.Абдулҳакимова «Бадиий тил ва тасвир».
«Akademnashr» наприёти, 2014 йил.

ISBN 978-9943-4401-9-7

ИЛМ ЮКИ

Илмнинг юки оғир бўлади. Чин илм «ҳаммоллари» буни жуда яхши биладилар. Зеро, илм йўли мешақат ва заҳмат йўлидир. Шу боис илмнинг залворли юкини кўтариш, заҳматдан ҳаловат топа билиш ҳар кимга ҳам насиб этавермайди. Тоғ қадар хазина ҳам асл олимнинг кўнглини кўтара олмаслиги, унга шодлик улаша билмаслиги мумкин. Уни фақат тафаккур ва мушоҳада лаззати, изланиш мешақати, кашф этиш изтироби кўпроқ қувонтиради.

Асл олим ким? Шубҳасиз, илмига амал қилган олимдир. Зотан, унинг илми меҳнат ва риёзат, амали эса камтарлиқдир. Бу ҳақда мутафаккир аждодларимиз кўп ва ҳуб ёзганлар. Хусусан, ҳазрат Навоий шундай ёзадилар:

Олим агар қатъи амал айласа,
 Илмига шойиста амал айласа:
 Солмаса кўз жирафи дунё сари,
 Боқмаса туз дуняни фони сари.
 Они шараф гавҳарининг кони бил,
 Гавҳару кон, ҳар не дессанг они бил...

Чин олимнинг таъриф-тавсифиyo мартабаси шу. Олим учун шундан ўзга саодат, бу ёзиққа кўнмаганга эса илм йўқ.

Чин олим дунё зийнатига маҳдиё бўлмайди, ҳою ҳаваслар гирдобига тушмайди. Ҳазрат Навоий айтадилар:

Эгнида авроқу китоби аниңг,
 Қилгали таҳсил шитоби аниңг...

Яъни унинг эгнида ўқилавериб титилиб кетган китоб вароқларидан ўзга либос бўлмайди. Бу варақлар ҳам толибининг илмга шитобидан ҳосил бўлмиш шамол зарбидан йиртилайдейди.

Чин олимга роҳат-фароғат бегона. Фаровон турмуш уни доим таъқиб этади. Йўлига турфа хил тузоқлар қўяди. Аммо асл олим бу тузоққа тушмаслик учун илм сўқмоғи бўйлаб янада шитоб билан йўл юради. Илм йўлининг эса адори кўринмайди. Бу мешақатли йўлда китоб саҳифалари олимга қанот, сабр егулик, қаноат ичкилик бўлади:

*Ҳар не етиб, қониъ ўлуб йўл юруб,
То ўзин ўз мақсудига еткуруб... –*

декя ёзадилар бу ҳақда Навоий.

Чинакам илм ўз соҳибига шараф келтиради, уни икки дунёда азизу мукаррам айлади. Илм шундай хазинадирки, сарф этган билан камайиб қолмайди, тугамайди. Аксинча, бошқаларга ўргатган сари кўпая боради. Илм толиблар қалбига нур олиб киради. Авлод камолига, бу орқали эса Ватан ва миллат истиқболига хизмат қиласди. Жамиятда эзгулик барқарор бўлишини таъминлайди.

Илм ҳоким бўлган кўнгилда жаҳолатга ўрин йўқ. Илмсеварлик жамият миқёсига кўтарилса, бу жамият, сўзсиз, саодатга юз буради, юксак тараққиёт неъматига эришади. Илм шундай фойдали хазинадирки, ундан яхшию ёмон, каттаю кичик, ҳатто қўрт-қумурсқагача баҳра олади.

Илм йўлини танламоқ арафасида турганлар, энг аввало, улуғ зотлардан мерос ўлароқ келаётган аччиқ, залворли, шу билан бирга, шарафли сабоқларни билиб қўйишлари лозим.

Шундай. Илм юки ниҳоятда оғир келади. Илм «ҳаммоли» бўламан, унинг барча машаққатларига чидайман, изтироб лаззатидан баҳра оламан деган толиб ҳали ёш пайтиданоқ буни билиши, билишигина эмас, бугундан бошлаб машаққат машқларига киришуви керак. Ҳарбийлар орасида «Машқ оғир бўлса, жанг енгил бўлади» деган ҳикмат юради. Шу маънода талабалик давридан илм йўлига киришга аҳд қилганларни улкан жангга тайёрланётган аскарга ўхшатсак, хато бўлмас.

Қўлингиздаги мўъжаз китобча муаллифи Ойбарчин Абдулжакимова ҳам ўзининг ҳазрат Алишер Навоий, Данте Алигьери, Маҳмудхўжа Беҳбудий, Абдулла Орипов сингари буюк ижодкорлар ҳақида ёзган кичик тадқиқотлари, тилшунослик, бадиий публицистикага оид мақолалари билан илм дунёсига мўралашга, унинг машаққату лаззатларидан татиб кўришга жазм қилибди. Бу, бизнингча, талаба мақсадининг жиддийлиги, хайрлилигига илк далил. Зотан, илм майдони чек-чегарасиз. Бу даргоҳга истаган одам пок ният ила қадам босиши, ўз баҳтини синаб кўриши мумкин.

**Узоқ ЖЎРАҚУЛОВ,
филология фанлари номзоди, доцент**

МИЛЛИЙ МАЊНАВИЯТ КЎЗГУСИ

Адабиёт – миллий мањнавиятнинг даражасини кўрсатувчи ўзига хос мезон. Чунки унда миллатнинг сўнмас руҳи, умрбокий қадриятлари гўзал бадиий шаклда акс этади. Одамлар қалбидаги юксак мањнавият, ватанпарварлик, ҳалқпарварлик туйгулари, биринчи навбатда, адабиёт воситасида шаклланади. Шунинг учун мустақилликнинг дастлабки кунлариданоқ муҳтарам Юртбошимиз миллий адабиётимиз ривожига алоҳида эътибор кўрсатиб келади. Президент И.А.Каримовнинг «Юксак мањнавият – енгилмас куч» асаридаги адабиётга оид қарашлари ҳам бу фикрни тасдиқлади.

Асардаги адабиётга оид қарашларни қуидаги таснифлаш мумкин:

1. Ҳалқ оғзаки ижодига доир фикрлар.
2. Алишер Навоий ва миллий мањнавият.
3. Миллий уйғониш даври ўзбек адиллари қарашларига муносабат.
4. Замонавий адабиёт ва ёш ижодкорлар тарбияси.
5. Мањнавий жасорат соҳиби бўлган ижодкорларга берилган юксак баҳо.

Асарнинг «Мањнавият – инсоннинг улфайиш ва куч-кудрат манбаидир» деб номланган биринчи бобида «...ҳалқ оғзаки ижодининг ноёб дурдонаси бўлмиш «Алпомиши» достони миллатимизнинг ўзлигини намоён этадиган, авлодлардан-авлодларга ўтиб келаётган қаҳрамонлик қўшиғи»¹ эканига ургу берилади.

Муаллиф достоннинг бугунги кун учун аҳамиятига алоҳида тўхталади. Бу, биринчи навбатда, достонда элимизнинг бағрикенглиқ, матонат, олижаноблик, вафо ва садоқат каби эзгу фазилатлари ўз ифодасини топганида намоён бўлади. Зоро, биз, ёшлар, достонни ўқирканмиз, ундан ватанпарварлик саборини оламиз; одил ва ҳақгўй бўлишни ўрганамиз; қалбимизда ўз юртимиз, оиласиз қўргонини ёт назарлардан асраш туйғуси шаклланади; ор-номусни ҳар нарсадан баланд билган улуғ сиймолар авлоди эканимизни ҳис этамиз. Иккинчидан, «Ал-

¹ Каримов И.А. Юксак мањнавият – енгилмас куч. – Тошкент: Мањнавият, 2008. – Б.32 – 33.

помиш»дек ҳалқ маънавиятигининг кўзгуси бўлган достонга миллатчилик руҳидаги асар тамгаси босилганини ўқиб шуролар сиёсатининг нақадар инсонийликка зид бўлганини англаймиз. Уни сақлаб қолиш учун жонларини хатарга кўйган жасур зиёлиларимиздан ифтихор тұямыз.

Достондаги ўқ-ёй рамзи мисолида Юртбошимиз билдирган фикрлар «Алпомиш» ҳақидаги тасаввуримизни, айниқса, ти-ниқдаштиради. Үндаги ҳар бир сўз, ҳар бир рамз ва тимсол замирида олам-олам маъно борлигини англаймиз. «Ота-боболаримизнинг қадимий тасаввурига кўра, ўқ-ёй ҳокимият нишони ҳисобланган. Алпомиш етти ёшида ўн тўрт ботмон бирчдан – бронзадан ясалган ёйдан ўқ отиб «алп» деган унвонга эга бўлади. Алп дегани ҳокимият эгаси эканини инобатга олсак, бу достон кўп асрлик миллий давлатчилигимизнинг бадиий ифодаси эканига ҳам ишонч ҳосил қиласиз».²

Бу фикрлар достонни қайта-қайта ўқиб уни қалбимизга, шууримизга жо этишимиз зарурлигини кўрсатади. Үндан ибратланиш кўнгилларда ҳалқимизнинг асл қадриятларига юксак эҳтиром ҳиссини уйғотади, кимларнинг авлоди эканимиз ҳақидаги тасаввурларимизни янада ойдинлаштиради.

Китобда миллий адабиётимизнинг буюк намояндаси ҳазрат Алишер Навоий асарларининг ўзбек ҳалқи маънавий дунёсими бойитишига самарали таъсири масаласига ҳам алоҳида тўхталинган. Президентимиз буюк мутафаккир фаолиятига мана бу тарзда юксак баҳо беради: «Агар бу улуф зотни авлиё десак, у авлиёларнинг авлиёси, мутафаккир десак, мутафаккиларнинг мутафаккири, шоир десак, шоирларнинг султонидир» (47).

Давлатимиз раҳбари ҳазрат Алишер Навоий ижодининг замонамиз учун аҳамиятига алоҳида диққат қаратган. Бу, биринчидан, инсон қалбининг кувончу қайғусини, эзгулик ва ҳаёт мазмунини Навоийдек теран ифода этган шоир жаҳон адабиёти тарихида камдан-кам топилиши ҳақидаги фикр. Иккинчидан, она тилига муҳаббат, унинг ифода имконияти нечоғлик кенглиги, дунёдаги энг бой тиллардан экани ҳақидаги туйғу онгу шууримиз, юрагимизга Навоий асарлари билан кириб

² Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.34 (Бундан кейин асардан олинган иқтибослар саҳифаси қавс ичиде кўрсатилади).

келиши. Учинчидан, буюк мутафаккир асарларининг миллий маънавиятимизни юксалтиришда, ёшларимизда комил инсонга хос фазилатларни шаклантиришда қудратли маърифий қурол экани. Бу борада асарда билдирилган фикрлар Алишер Навоийнинг буюк шахси ва бебаҳо адабий меросига оид билимларимизни бойитиш баробарида улуғ шоир асарларини янада чукурроқ ўрганишимиз зарурлигини англатиши жиҳатидан ҳам катта аҳамиятга эга.

Асарда миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг ёрқин сиймолари: Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори, Абдулла Авлоний, Исҳоқхон Ибрат, Абдурауф Фитрат, Абдулла Қодирий ва Абдулҳамид Чўлпоннинг ўз шахсий манфаати, ҳузур-ҳаловатидан кечиб эл-улус манфаати, юртимизни тараққий топтириш мақсадида амалга оширган эзгу ишларига юксак баҳо берилган.

Абдулла Авлонийнинг «Тарбия биз учун ё ҳаёт – ё мамот, ё најжот – ё ҳалокат, ё саодат – ё фалокат масаласидир» деган фикрини келтиаркан, Юртбошимиз: «Буюк маърифатпарвар бобомизнинг бу сўзлари асримиз бошида миллатимиз учун қанчалар муҳим ва долзарб бўлган бўлса, ҳозирги вақтда ҳам биз учун шунчалик, балки ундан ҳам кўра муҳим ва долзарб аҳамият касб этади» (62), – деган хulosага келади.

Умумбашарий тараққиёт ютуқларини ҳар томонлама чукур ва пухта эгаллаш зарурати ҳақида ёзаркан, Президентимиз яна бир буюк маърифатпарвар бобомиз – Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг: «Дунёда турмоқ учун дунёвий фан ва илм лозимдур, замона илми ва фанидан бебаҳра миллат бошқаларга поймол бўлур», – деган таъсирчан фикрини келтиради. Бу ўткир фикрлар билан танишарканмиз, ўз соҳамиз бўйича дунё олимлари эришган энг сўнгги ютуқлардан ҳам хабардор бўлишимиз зарурлиги ҳақидаги хulosага келамиз. Шундагина муҳтарам Юртбошимиз биз – ёшлардан нималарни кутаётганини яққолроқ ҳис этамиз, тараққиётнинг бугунги шиддатидан ортда қолмай, у билан ҳамқадам юришимиз мумкин бўлади.

Китобнинг «Ватанимиз тараққиётининг мустаҳкам пойдевори» деб номланган тўртинчи бобида замонавий адабиёт ва ёш ижодкорлар тарбияси масаласи алоҳида таҳдил этилган. Адабиётнинг «инсонни, унинг маънавий оламини кашф эта-диган қудратли восита» эканига ургу берган Президентимиз

буғунги кунда бадиий ижод соҳасида эришилган энг асосий ютуқдарга эътибор қаратади. Шунингдек, сўз аҳли олдида турган долзарб вазифаларни кўрсатиб ўтади. Улар қўйидагилардир:

– буғунги авлодларнинг фидокорона межнати, бунёдкорлик салоҳияти, замондошлиаримизнинг маънавий-руҳий дунёси, ёшларнинг пок орзу-интилиши ўзининг теран бадиий ифодасини топган янги асарлар ижод қилиш;

– миллий адабиётимизнинг энг яхши намуналарини чет тилларга таржима қилиш ва шу асосда ҳалқимизнинг ҳаёт тарзи, инсоний фазилатларини кенг намойиш этиш борасида кўзга кўринадиган амалий натижаларга эришиш;

– адабиётимизнинг энг етук асарларини бевосита она тилимиздан ғарб ва шарқ тилларига таржима қилишга қаратилган ишларни кучайтириш. Чет эллик моҳир таржимонлар билан бирга мамлакатимиз олий ўкув юртларида таълим олаётган истеъдодли ёшларни мана шу маşaққатли, айни пайтда, олижаноб ишга жалб этиши.

Президентимизнинг мана бу фикрлари, айниқса, диққатга сазовор: «Агар биз Ўзбекистонимизни дунёга тараннум этмоқчи, унинг қадимий тарихи ва ёруғ келажагини улуғламоқчи, уни авлодлар хотирасида боқий сақдамоқчи бўлсак, авваламбор, буюк ёзувчиларни, буюк ижодкорларни тарбиялашимиз керак» (139 – 140).

Юртбошимиз маънавий жасоратни энг буюк жасорат сифатида таърифлайди. Асарда замонавий адабиётимизнинг икки улур сиймоси – атоқли шоира Зулфияхоним ва устоз олим, улкан жамоат арбоби Озод Шарафиддинов ана шундай жасорат соҳиблари сифатида эътироф этилгани биз – филолог ёшларни, айниқса, руҳлантиради.

Президентимиз Зулфияхонимни нафақат шеърлари, бутун ҳаёти билан ўзбек аёлининг маънавий қиёфасини намоён этган фидойи инсон сифатида тавсифлайди. «Унинг жаҳон минбарларидан янграган шеърлари, – дея таъкидланади асарда, – Шарқ аёлининг ақду закоси, фазлу камолининг ёрқин ифодаси сифатида миллионлаб шеърият мухлисларига одамийлик, муҳаббат ва садоқатдан сабоқ берган десак, муболага бўлмайди» (166 – 167). Китобда шоиранинг айрилиқ ва ҳижрон азобини, ғам-андуҳ ва ҳасратларни матонат билан ен-

гиб, тоғдек бардоши билан вафо ва садоқат рамзига айланғани айтилади.

Атоқди олим Озод Шарафиддинов ҳақидағи фикрлар Юргашимизнинг бу улуғ устоз тимсолида адабиётшунослигимизга кўрсатган юксак эътибори намунасиdir. Қанд қасаллиги боис оёғидан ажраган бўлишига қарамай, олимнинг «Жаҳон адабиёти» журнали бош муҳаррири сифатида ўз бурчига, эътиқодига содиқ қолиб, лупа ёрдамида журнал материалларини таҳрир қилиб бориши, қирқдан ортиқ йирик роман ва қиссаларни ўзбек тилига таржима қилгани, ўнга яқин салмоқди китоблар ёзгани ҳайратга лойиқ экани эътироф этилади. Маънавий жасорат тимсоли сифатида одамларга намуна бўла олиши таъкидланади.

Хулоса қилиб айтганда, «Юксак маънавият – енгилмас куч» асаридаги адабиётта оид қарашлар, биринчидан, миллий адабиётимизга кўрсатилган юксак эътибор намунаси бўлса, иккинчидан, ёш авлод орасидан етук шоиру адаблар, адабиётшунослару таржимонлар етишиб чиқиши учун, адабиётимизнинг янги асрдаги ривожи учун дастуриламал вазифасини ўтайди.

МАЪРИФАТНИНГ СҮНМАС ҚУЁШИ – НАВОЙИ

ТАРИХИЙ ШАХС ОБРАЗИННИГ БАДИЙ-ИЛМИЙ ТАЛҚИНИ

Фавқулодда машҳур тарихий сиймо саналган Искандар шахсияти, унинг македониялик Александрга муносабати, Зулқарнайн нисбасига оид бадиий-илмий талқинлар шунчалар хилма-хилки, бу муаммо дунё олимларини мудом ўйлантириб келади. Бу борада бир-биридан фарқли турли хил қарашлар илгари сурилгани маълум. Аксар ҳолларда уларнинг аввалгиси кейингисини инкор этгани ҳам аён. Тадқиқотчилар ушбу саволлар устида ҳанузгача ягона тўхтамга келолган эмас. Зеро, бу масалада охирги хulosани айтиш маҳол. Бироқ ҳар бир изланиш ушбу мураккаб ва зиддиятли шахсиятга доир ҳақиқатлар хусусида, жила курса, яна бир карра фикрлашга, мушоҳада юритишга ундаши жиҳатидан ҳам муайян аҳамият касб этади. Шу йўлдаги кичик бир уринишимииз бу борадаги фикрларни умумлаштиришга хизмат қилишидан умидвормиз.

Муаммонинг ўрганилиши. Искандар образи ўзбек адабиётшунослигида дастлаб Фозила Сулаймонова томонидан ўрганилган. Олиманинг «Шарқ ва Фарб» китобида Искандарнинг Ўрта Осиёга юриши, у ҳақдаги асарлар ва бу образнинг Шарқ адабиётида тутган ўрни ҳақида фикр юритилган.

Натан Маллаев Алишер Навоий «Хамса»сидаги «Садди Искандарий» достонини тадқиқ этаркан, Искандар шахси ва образи талқинига маҳсус тўхталади. Олим Искандар образининг генезиси, яъни тарихий илдизлари, у ҳақдаги ривояту афсоналардан бадиий асарларгача – барчаси хусусида муҳим маълумотларни келтиради, уларга илмий нуқтаи назардан муносабат билдиради, аҳамиятли хulosаларни чиқаради.

Абдулла Аъзамнинг «Навоий ва юонон донишмандлари»³ мақоласида македониялик Александр, афсонавий фотиҳ Искандар ва Куръони Каримда зикр этилган Зулқарнайн фарқдан-

³ Аъзам А. Навоий ва юонон донишмандлари // Тафаккур. 2005. №2. – Б.56 – 57.

ган. Олим уларнинг шахс сифатида ҳам, образ сифатида ҳам алоҳида-алоҳида эканини таъкидлайди.

Файзуллахон Отахоновнинг «Искандар... Зулқарнайнми ёки Мақдуний?» мақоласида «Зулқарнайн» сўзининг маънолари қисқача шарҳданиб, Александр Македонский ва Куръони Каримдаги Зулқарнайн бошқа-бошқа экани, улар яшаган давр 2700 йилга фарқ қилиши айтилади.

Манбалар ва талқинлар. Искандар Зулқарнайнга оид илк манба Куръони Каримдир. «Қаҳф» сурасининг 83 – 98-оятларида у ҳақда қимматли маълумотлар берилган. Бу муборак манбада Зулқарнайннинг аввал Фарбга бориб бир қавмни тұғри йүлга чақириши, кейин эса Шарққа бориб бошқа бир қавмни ҳидоятта тарғиб этиши, шундан сўнг яъжуж ва маъжужлар йўлини тўсиз учун сад боллаши, яъни девор бунёд этиши сингари маълумотлар зикр этилган.

Куръони Карим маъноларининг ўзбекча изоҳли таржимасида Шайх Аловуддин Мансур «Зулқарнайн» нисбасининг бирбиридан фарқли уч хил талқинини келтиради:

1) баъзилар фикрича, унинг бошида икки шохи бўлган, шунинг учун Зулқарнайн дейилган;

2) айрим ривоятларда у икки кокилли бўлгани учун шу нисбани олгани айтилади;

3) мўътабар манбалардан бирида эса Шарқу Фарбга ҳукмронлик қилгани учун Зулқарнайн аталгани таъкидланади.

Бу муборак китобнинг Шайх Абдулазиз Мансур амалга оширган изоҳли таржимасида «Зулқарнайн» нисбасининг юқоридагилардан фарқли яна икки талқини берилади: 1) Рум билан Форсни забт этгани; 2) икки бор ўлиб тирилгани.

Академик Азиз Қаюмовнинг фикрича: «Искандар мавзууда ёзилган достонларни, албатта, машҳур фотихнинг таржимаи ҳоли ёки унинг юришлари хроникаси деб қарааш мутлақо асоссиз ва хато фикрdir. Бу достонлар шу машҳур шахс орқали ўша мутафаккир муаллифларнинг ўз ижтимоий-сиёсий, фалсафий, тарбиявий, эстетик қарашларини ифодаловчи асарлардир».⁴

⁴ Қаюмов А. Садди Искандарий // Асарлар. 1-жилд, 2-китоб. – Тошкент: Мумтоз сўз, 2008. – Б.243.

Натан Маллаевнинг ёзишича, «Румий» ва «Мақдон» нисбалири Искандарнинг ватанини ифодаласа, «Зулқарнайн» – унинг шахсини илоҳийлаштириш заминида юзага келган сифат.⁵

Файзулахон Отахонов мақоласида Ибн Касир тафсирига таянилиб «бошида мисдан ясалган шоҳсимон дубулға бўлгани учун» шундай номлангани ҳақида маълумот берилади.⁶

Искандар ҳақидаги эътиборли манбалардан яна бири Алишер Навоийнинг «Тарихи мулуки Ажам» асариидир. Бу асарнинг «Иккинчи табақа каёнийлардур» бобида Искандарга алоҳида тўхталинган. Дастреб Искандар шахсияти ва «Зулқарнайн» нисбасининг бир-биридан фарқли талқинлари хусусида маълумот берган улуг мутафаккир фикрларини қўйидагича таснифлаш мумкин:

1) бაъзилар уни Дороб ўғли деган. «Банокатий» ва «Девон ун-насаб» китобларида Искандар Хурмуз ўғли экани айтилади. Айримлар фикрича, унинг отаси Бозур бинни Албон Искандария подшоҳи бўлган;

2) унинг умри 1600 йил, Зулқарнайн унинг лақаби экани айтилади. У замонда минг йил бир қарн дейилиши таъкидланиб, икки минг йиллик юзини кўргани учун Зулқарнайн нисбасини олгани қайд этилади.

Кўриниб турибдики, «Зулқарнайн» нисбасининг талқинлари анчагина. Аксар ҳолларда уларнинг аввалгиси кейингисини инкор этиб келгани ҳам аён. Тадқиқотчилар ушбу саволлар жавоби масаласида ҳанузгача ягона тўхтамга келолган эмас. Зоро, бу борада охирги хуносани айтиш маҳол. Бироқ бу ҳақдаги тадқиқотларнинг барчасида қўйидагича муштарак хуносага келинган: биринчидан, Искандар Зулқарнайн – нодир шахс, иккинчидан, у – одил шоҳ.

Фарб ва Шарқ адабиётида Искандар ҳақида яратилган асарлар. Фарб адаблари Искандар мавзусида кўплаб асарлар ёзишган. Плутархнинг «Искандар Мақдунли» асари шулар жумласидандир. Асарда адаб Искандарнинг ҳаётини тасвиirlар-

⁵ Маллаев Н. Суз санъатининг гултожи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б.117 – 149.

⁶ Отахонов Ф. Искандар... Зулқарнайнми ёки Мақдуний? // Ирмоқ. 2007. №4.

кан, асосий эътиборни унинг руҳиятини кўрсатадиган ҳолатлар талқинига қаратади. Масалан, у Искандарнинг болалик даври ҳақида ёзаркан, унинг ўша кезлариёқ жаҳонгириликка, жасоратга интилганини мана бундай тасвирлайди: «Искандарнинг отаси Филипп бирон-бир донғи чиққан шаҳар устидан ғалаба қозонгани ҳақида хабар келганда Искандар тундлашиб тенгқурларига шундай деркан: «Хув болалар, отам ҳамма жойни босиб олиб менга ва сизларга ҳеч қандай буюк ва ёрқин ишлар қолдирмайди».

Квант Курций Руфнинг ўн китобдан иборат «Македониялик Искандар» асарида ҳам жаҳонгирининг ҳаёт йўли ёритилган. Лукианнинг «Ўликлар дунёсидаги суҳбатлар» асаридаги Искандар образи талқини ўзига хослиги билан алоҳида ажраблиб туради.

Искандар Зулқарнайн мавзуси Шарқ адабиётида ҳам ўзига хос ўринга эга. У ҳақда жуда кўп бадий асарлар битилган. Абулқосим Фирдавсий ўзининг «Шоҳнома» асарида Искандар образини яратган.

XIII – XIV асрларда хамсанавислик кенг тус олди. Анъанага мувофиқ, «Хамса»даги беш достондан бири, албатта, Искандарга бағишиланган. Булардан биринчи бўлиб жаҳонгири ҳақида йирик достон яратган шоир Низомий Ганжавийдир. Низомийнинг бу мавзуга оид достони «Искандарнома» деб аталиб, у икки қисм – «Шарафнома» ва «Иқболнома»дан иборат. Достонда Искандарнинг инсоний фазилатлари талқинига алоҳида диққат қаратилган. «Искандарнома»да қаҳрамон фаолияти уч нуқтаи назардан ёритилган: жаҳонни забт этувчи; донишманд-файласуф ва пайғамбар. Искандар образи одиқ шоҳдан олим файласуф-донишманд даражасига ва, ниҳоят, набийликка кўтарилгани асарда юксак бадиият билан тасвирланган.

Хусрав Деҳлавий «Хамса»сидаги Искандарга бағишиланган достонни «Ойинаи Искандарий» деб номлади. Шоир бу тарихий образ орқали ўзининг ижтимоий-сиёсий ҳаёт ҳақидаги фикрларини, адолатли тузум ўрнатиш тўғрисидаги орзу-умидларини ифодалайди. Низомий Искандарни пайғамбар тимсолида тасвирлаган бўлса, Хусрав Деҳлавий уни авлиё сифатида талқин этади.

Абдураҳмон Жомийнинг «Хирадномаи Искандарий» достони Искандарга бағишиланган бошқа достонлардан фарқ қила-

ди. У, асосан, панд-насиҳат усулида ёзилган бўлиб, достон етти хираднома, яъни донишмандлик китобидан иборат.

Алишер Навоий дастлаб «Ҳамса»нинг аввалги достони санаалган «Ҳайрат ул-аброр»да Искандар ҳикоятини келтиради. Бу ҳикоя «Искандарнинг етти иқдим мамолигини панҷаи тасаруфига кийирғони ва холий илик била оламдин риҳлат марқабин сурғони» тұғрисидадир. Ҳикоятда тасвиrlанишича, дунё ҳукмронligига эришган Искандар ўз яқинларига вафот этганида жасадини қабрга элтишдан один қўlinи тобутдан чиқарип қўйишиларини васият қилади. Бундан муаллиф чиқарган поэтик хулоса эса қўйидагичадир:

*Жисмида жон йўқ бу макондин борур,
Холий илик бирла жаҳондин борур.
Кимки жаҳон мулки ҳавасдур анга,
Ушибу илик тажриба басдур анга.*

«Ҳамса»нинг бешинчи достони – «Садди Искандарий»да Навоий одил шоҳ тимсоли бўлган Искандар образини салафларидан мутлақо ўзгача тасвиrlашга эришди. У достонни ижод этаркан, Искандарни мана бундай таърифлайди: «Жаҳон кишвари Искандар томонидан фатҳ этилган эди. Мен ҳам у каби саркардалик қилиб қўшинни зарапу оғатлардан ҳимоя қилай. Искандар ер юзидағи қуруқдик ва денгизларни кезиб фатҳ этгани каби, мен ҳам назм билан бутун ҳўлу қуруқдикни мусаххар қилай, забт этай. Достонда Искандар ҳақида сўз юритарканман, унинг ҳаёти зойил бўлиб, дунёдан ўтган бўлса ҳам, оти ва бутун сифатлари менинг қаламим туфайли яна тирилсин».

Навоий Искандарни солиҳ банда, адолатли шоҳ қиёфасида тасвиrlайди. Улуғ мутафаккир «Садди Искандарий»ни ёзишда асос, манба сифатида Куръони Каримдаги Зулқарнайн ҳақидағи маълумотларга таянган. Асарнинг номланиши ҳам ана шу маибла билан боғлиқ. Куръони Каримдаги сингари улуғ мутафаккир достонида ҳам Зулқарнайнинг яъжуж-маъжужларга қарши сад боғлагани – девор барпо этгани хусусида сўз боради. Достон сюжетида Искандар тимсоли орқали муаллиф орзу-идеаллари бетакрор бадиият билан санъаткорона ифодаланган.

Искандар образи XX – XXI асрлар ижодкорлари томонидан ҳам турлича талқин этиб келинади. Мақсад Шайхзоданинг «Ис-

кандар Зулқарнайн» эртак-достони халқ орасида тарқалган Ис-кандар ҳақидаги ривоят асосида ёзилган. Адиб бу ривоятни фоявий ва бадий жиҳатдан бойитиб, шу негизда ўз эртак-достонини яратади.

Назар Эшонкулнинг «Сибизға воласи»⁷ миф-ҳикояси Искандар ҳақидаги мавжуд талқинларга мувофиқ келмаслиги билан алоҳида ажралиб туради. Қуръони Каримда ва унга таяниб ёзилган асарларда Зулқарнайн қавмларни тўғри йўлга бошловчи, ҳатто уларни яъжуҷ ва маъжужлардан сақлаш мақсадида сад (девор) қуриб берган ҳадоскор шахс сифатида тасвирланган. Навоий ҳам Искандарни буюк жаҳонгир, умри сўнгига онасига ёзган васияти мисолида, дунёнинг катта қисмини забт этган бўлишига қарамай, қўлини тобутдан чиқариб бу ёруғ оламдан қуруқ қўл билан кетаётганини билдириш ниятидаги соғ ниyatли мутафаккир қиёфасида тасвирлаган. «Сибизға воласи» ҳикоясини ўқиган китобхон эса Искандарга ижобий баҳо беролмай қолади. Асардаги «Искандарни ташқарида хушсурат, алпқомат, икки елкасига иккита фаришта қўниб туради, сиймоси тонг офтоби каби шафақ таратади деб таърифлашарди. Кўз оддимда анчайин хунук, юзи гезарган, кўзлари ўлжа кўрган бўриникидек совуқ, кишига ҳамиша щубҳа ва гумон билан боқадиган бадбуруш кимса турарди» сингари тасвирлар ҳам фикримизни тасдиқлади.

Умуман, Искандар Зулқарнайн образи дунёнинг аксар адабиётшунос ва тарихчи олимлари ҳамда жаҳон адабиётининг жуда кўп салоҳиятли шоири адибларини ўзига оҳанрабодек тортиб келган, турлича бадий ва илмий талқинларга мавзу берган. Бизнингча, «Садди Искандарий»даги ҳазрат Навоий талқини бу образ бор мураккаблиги билан тасвирлангани жиҳатидан ўзига хос поэтик мезон вазифасини ўтай олади.

⁷ Қаранг: Ёшлик. 2012. №5.

ЧИН НАҚШИ ҲАМ РАШК ЭТАР...

Ватанимиз Ўзбекистон сингари Хитой ҳам қадим маданият ўчоқларидан. Хитой ийиномаларида нафақат бу мамлакат, балки Ўрта Осиёдаги кўплаб давлатлар ва миллатлар тарихига оид нодир маълумотлар учраши ҳам фикримизнинг исботидир.

Шу боис ўзбек мумтоз адабиётида, жумладан, улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоий шеъриятида бу мамлакатнинг қадимги номи – Чин атамаси кенг кўлланган. Негаки «Навоий Ўрта Осиё, Эрон, Кавказ, Хитой, Ҳиндистон ва Юнон (Греция) сингари қадимги маданий ўлкаларнинг тарихий, маданий бойликлари билан яқиндан таниш эди».⁸ Шоҳ асари – «Ҳамса»нинг бош қаҳрамони Фарҳод Чин хоқонининг ўғли экани ҳам, «Садди Искандарий»да Хитойга қўшин тортиб борган Искандарнинг Чин хоқони билан мулоқоти талқини ҳам буюк шоирнинг Хитойга зътибори ва қизиқиши катта бўлганини тасдиқлайди.⁹ Бироқ айрим қайдларни истисно қилганда, Алишер Навоий ижодидаги Чин мавзусига оид талқинлар адабиётшуносликда шу пайтга қадар маҳсус ўрганилган эмас.

Келинг, кузатувни айнан «Фарҳод ва Ширин»дан бошлайлик. Улуг мутафаккир Фарҳод таваллуд топган Чин мулкини таърифларкан, энг гўзал ташбехларни қўллади:

*Ки, Чин мулкики, рашки нақши Чиндур,
Саводи гайрати хулди бариндур.¹⁰*

Бу ўринда «савод» сўзи «ўлка», «худуд» маъноларида келган бўлса, «файрат» сўзи «рашқ, қизганиш» мазмунида.¹¹ Байт шар-

⁸ Маллаев Н. Сўз санъатининг гултожи. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1991. – Б.54.

⁹ Академик Азиз Қаюмовнинг «Садди Искандарий» тадқиқотида «Искандар ва Чин хоқони» деган алоҳида бобда бу хусусда батафсил фикр юритилган.

¹⁰ Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин // Муқаммал асарлар тўплами. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1988. Т.8. – Б.60 (Бундан кейин ушбу манбадан олинган иқтибослар саҳифаси қавсда ФШ ҳарфларидан сўнг келтирилади).

¹¹ Навоий асарлари лугати / Тузувчиilar П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.538, 751.

ҳи: «Чин мулкининг гўзалигига Чин нақшининг ўзи ҳам рашк қиласди, бу ўлка ҳудудига жаннат ҳам ҳавас билан қарайди». Демак, комил инсон тимсоли бўлган Фарҳод ана шундай гўзал ўлкада туғилади.

Ёки мана бу байт мазмунига диққат қилинг:

Бу гулшанники рашки нақши Чиндур,
Насими ҳам, гули ҳам оташиндур (ФШ, 45).

Чин нақшлари ҳам рашк қиласдиган бу гулшаннинг насими (шамоли) ҳам, гули ҳам оташин, яъни одамнинг кўзига иссиқ қўринади, бениҳоя ёқимли дейилмоқда мазкур байтда.

Ушбу таърифларнинг ўзиёқ ҳазрат Навоий қалбидаги Чинга қизиқиш нечоғлик баланд бўлгани далилидир. Худди шундай фикрларни улуғ шоирнинг «Ҳайрат ул-аббор» асарига нисбатан ҳам айтиш мумкин. Достонда Чин атамаси қўлланган байтлар қўйидагича:

Нақшига тенг тутмай ўзин нақши Чин,
Оlam ўлуб илгида нақши нигин.¹²

Асарда қай бир ўринда гўзалик тўғрисида, нақш ҳақида, наққошлик ҳунари хусусида сўз кетса, қиёсан, албатта, «нақши Чин», «наққоши Чин» бирималари қўлланганини кузатиш мумкин. Бу ҳол, биринчидан, Хитойда қадимдан наққошлик ривож топганини кўрсатса, иккинчидан, ҳазрат Навоийнинг бу халқ санъати борасидаги зътирофидан далолат беради. Мана бу мисралар ҳам ушбу фикрни қувватлайди:

Бор эди Чин мулкида бир нозанин,
Ожиз аниңг нақшида наққоши Чин (ҲА, 301).

Худди шунга яқин фикрлар бошқа бир байтда ҳам гўзал поэтик шаклда ифодаланган:

Қасрлари борча рафиу матин,
Килк ушотиб нақшидан наққоши Чин (ҲА, 312).

¹² Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аббор // Мукаммал асарлар туплами. 20 томлик. – Тошкент: Фан, 1988. Т.7. – Б.96 (Бундай кўйин ушбу манбадан олинган иқтибослар саҳифаси қавсда ҲА, ҳарфларидан сўнг келтирилади).

Алишер Навоий лирик куллиётини «Хазойин ул-маоний» деб атаган. Навоийшунос олимларимиз түғри қайд этгандарилик, бу куллиёт чиндан-да маънолар хазинасиdir. Ана шу хазинадан жой олган газалларда Чин атамаси гўзал ташбеҳлар, бетакрор метафоралар орқали қўллангани кузатилади. Шоирнинг «Фаройиб ус-сигар» девонидан олинган мана бу байт ушбу фикрни тасдиқлади:

*Ваҳ, не юздур улки тақлидин қилиб наққоши Чин
Чекса юз суврат, бирин юздин намудор айламас.*

Байтда ёр ҳусну малоҳати тажнис санъати орқали бетакрор ифодаланган. Юз сўзи икки ўринда икки хил: 1) ёр чехраси; 2) микдор маъноларида қўлланган. Ёр гўзалиги тасвири учун шоир «наққоши Чин» бирикмасидан метафора сифатида фойдаланган.

*Тақво эзи ҳамвор эрур, субҳам или зуннор эрур,
Уй кулбайи ҳаммор эрур, то кўрдум ул Чин луъбатин.*

Ушбу байтдаги «Чин луъбати» бирикмаси «Навоий асарлари луғати»да «Чин гўзали» дея изоҳланган.¹³ Байтда Чин гўзалини кўрган ошиқ ҳолати ирфоний можият ҳамда бетакрор бадиий билан ифодаланган. Мана бу байтда эса табиат тасвири ошиқ руҳияти билан уйғунликда оҳорли поэтик талқин этилган:

*То дашт баҳор бирла рангин бўлгай,
Гулзор нигорхонаи Чин бўлгай.*

Нигорхона суратлар билан безатилган хона маъносини англатади. Шоир дашт турли ранг билан безанган баҳорда гулзор Чин нигорхонасига айланади дея таносуб ва ташбеҳ санъатлари воситасида ўзи ифодаламоқчи бўлган фикрни зийнатлайди. «Нигорхонаи Чин» бирикмаси байт мазмунида етакчи мавқега эга ва шоир бадиий ниятини ифодалашда қалит сўзлар вазифасини ўтаган дейиш мумкин.

Алишер Навоийнинг «Наводир уш-шабоб» девонида ҳам Чин билан боғлиқ ташбеҳлар, метафоралар маҳорат билан ифодаланган.

¹³ Навоий асарлари луғати / Тузувчилар П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.342.

*Чин кийиги десам күзин, вах, недурур итоб анга,
Чунки қароси күргузур ҳар сари мушки ноб анга.*

Бу байтда шоир маъшуқа кўзини Чин кийигига ташбех этиди. «Мушки ноб» соф мушк; тоза мушк; ўта хушбуй¹⁴ маъноларини англатади. Чин атамаси фақат ушбу байтдагина эмас, бошқа ўринларда ҳам муайян сўз билан биргаликда ана шундай гўзаллик, мукаммаллик тимсоли сифатида қўллангани кузатилади.

Мана бу байт жозибаси ўқувчини ҳайрат денгизига чўмдидиради. Бадииятнинг, шеъриятнинг қудрати нечоғлик юксак эканини англаш имконини беради:

*Келди Чин наққоши ул юз нақшини қылмоққа тарх,
Чехра очиб нақши девор айладинг наққоши.*

Маъшуқанинг гўзаллиги шу даражадаки, унинг юзидағи гўзалликни тасвиrlаш ниятида келган наққошнинг ўзи деворга нақшланиб қолади. Яъни унинг гўзаллигини тасвиrlашга мўйқалам ожиз. Бу ҳам майли, ҳатто мусаввирнинг ўзи ҳам асл ниятини унутиб, деворга суюнишдан ўзга чора тополмайди.

*Оразинг Чин нақши зулфунг мушку ҳарён хол эрур,
Ҳинд эликим Чинга келмиш мушк савдо қилгали.*

Бу байтдаги фикр том маънода оҳорли. Чинакам санъаткор шоиргина бундай мисраларни ижод қилишга қодир. Шоир байтда гўзал ташбех ва теран мазмун мутаносиблигига эриша олган. Тасаввур қилинг: ёрнинг орази (юзи) Чин нақшига менгзалади, зулфи эса мушкка. Унинг гўзал юзига ярашиқли холлари шу қадар кўпки, гўё Ҳинд эли (ҳиндистонликларнинг қорачадан келганига ишора) Чинга мушк савдо қилгани ташриф буюрган.

Чин атамаси билан боғлиқ бундай поэтик талқинларни шоирнинг барча девонларида мутолаа қилиш мумкин. Жумладан, «Бадоеъ ул-васат» девонидаги мана бу мисралар ҳам ушбу фикрни кувватлайди:

*Асру ваҳшийдур менинг мушкин гизолим, эй кўнгул,
Чин кийиги гўйиё бермииш анга туққонда сум.*

¹⁴ Кўрсатилган манба. – Б.433.

Шоир лирик асарларида «нақоши Чин», «нигорхонаи Чин», «нофай Чин», «мушки Чин», «Чин луъбати», «Чин кийиги», «Чини зулф» сингари тушунчалар кенг қўлланади. Энг муҳими, улар фикрни кутилмаган миқёсларда гўзал поэтик тасвир орқали ифодалаш имконини беради. Куйидаги байт ҳам бунинг исботидир:

Чини зулфунг гами муҳлиқ дедим, ўлтурма мени,
Чин дедим, ҳар неки мен зори гамандўз дедим.

Хулоса қилиб айтганда, ҳазрат Алишер Навоий шеъриятида Чин атамаси бир-бирини такрорламайдиган, оҳорли талқинларга асос бўлган. Бу фикр шоирнинг «Ҳамса» достонларига ҳам, лирик шеърларига ҳам бирдай тааллуқлидир.

ТИЛ – БАДИИЯТ АСОСИ

«САДДИ ИСКАНДАРИЙ» ДОСТОНИДА АРХАИК СҮЗЛАРНИНГ ЎРНИ

Қадимда қўлланиб, ҳозирги кунда истеъмолдан чиқиб кетган тарихий сўзлар архаик сўзлар ҳисобланиши маъдум. Профессор Шавкат Раҳматуллаев «Эскилик бўёғи бор тил бирлиги архаизм (юонча arshaios – «қадимги»),¹⁵ деб ҳисобласа, «Она тили қомуси» муаллифларининг ёзишича: «Архаик сўз – ўз ўрнини бошқасига бўшатиб берган сўз. Ихтимоий тараққиёт натижасида айрим нарса-ҳодиса бошқа лексема билан аталиб, аввалгиси истеъмолдан чиқиб кетади».¹⁶

Архаик сўзлар бадиий адабиётда кенг қўлланади. Айниқса, мумтоз адиблар асарларида архаизмлардан унумли фойдаланилган. Архаик сўзларни ўрганишда улуғ мутафаккир Алишер Навоий адабий мероси энг ишончли манба вазифасини ўташи мумкин. «Хамса»нинг бешинчи достони – «Садди Искандарий»-даги айрим архаик сўзлар таҳдили орқали ушбу фикрни исботлашга ҳаракат қиласми.

Достонда қўлланган **«овурт»** сўзи «лунж» маъносини англаади.¹⁷ «Ўзбек тилининг этимологик лувати»да ушбу архаик сўз келтирилмаган. Бу сўз асарда бор-йўғи бир марта қуидаги байтда қўлланган:

*Бижин топса ер, то ичига сигар,
Не қолса овуртига борин йигар.*¹⁸

¹⁵ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2006. – Б.95.

¹⁶ Она тили қомуси / Тузувчилар Б.Менглиев, Ў.Холиёров. – Тошкент, 2010. – Б.15.

¹⁷ Навоий асарлари лувати / Тузувчилар П.Шамсиев, С.Иброҳимов. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1972. – Б.478 (Бундан кейин ушбу манбадан олинган иқтибослар саҳифаси қавс ичida НАЛ ҳарфларидан сўнг келтирилади).

¹⁸ Алишер Навоий. Садди Искандарий // Муқаммал асарлар тўплами. Йигирма томлик. – Тошкент: Фан, 1993. Т.11. – Б.96 (Асардан олинган бундан кейинги иқтибослар саҳифаси қавс ичida СИ ҳарфларидан сўнг кўрсатилади).

Мазмуни: маймун топганини ичига сиққанча еб, қолганини лунжига түплайди.

Асарда **қўпмоқ** (НАЛ, 749) архаик сўзи турмоқ, қўзгалмоқ маъноларини билдириб, жами 34 марта қўлланган. Бу эса, ўз навбатида, ушбу сўзниг Алишер Навоий замонида фаол лексик бирлик бўлганидан дарак беради. «Ўзбек тилининг этимологик лугати»да мазкур архаик сўз изоҳи учрамайди. Ушбу сўз «Садди Искандарий»да қўйидаги маъноларда келган:

Ки, ҳижрон бисотин тай этмак керак,

Қўпуб Ҳақ висолига етмак керак (СИ, 26).

Мазмуни: Ҳижрон майдонини тарк этмоқ ва юксалиб Ҳақ висолига етмоқ керак. Демак, бу байтда «қўпмоқ» архаик сўзи «юксалмоқ, камолга эришмоқ» маъносида қўлланган.

Скандар қўпуб, қўйди хилватқа юз,

Алар қўйдилар борча ҳикматқа юз (СИ, 243).

Байт мазмуни: Искандар туриб хилватни макон этди, (унинг билан ҳамроҳ бўлган Афлотун, Арасту, Балинос, Суқрот сингари) ҳакимлар эса ҳикматга юз тутдилар. Ушбу байтда мазкур архаик сўз «турмоқ» маъносини ифодалаган.

Асарда «қўпмоқ» сўзи мантиқ тақозосига қараб *турмоқ, юксалмоқ, қўзгалмоқ, кўтарилимоқ* каби маъноларни англатиб келгани кузатилади.

«Садди Искандарий»да 1) машаққат, кулфат; 2) эмаклаш маъноларини англатувчи **эмгак** (НАЛ, 707) архаизми жами 5 марта қўлланган. «Ўзбек тилининг этимологик лугати»да бу сўз «қийинчилик» мазмунини билдириши айтилиб, бошқа сўзларга нисбатан оз ишлатилгани қайд қилинган ва унга қўйидаги мисол келтирилган: **«Рўзгор эмгаклари тугамас** (Мақол). Бу от қадимги туркий тиљдаги «меҳнат», «машаққат» маъносини англатган».¹⁹ Достон матнидан мазкур архаизм қўлланган қўйидаги мисолларни келтириш мумкин:

Ғамим йўқтур ўлмакда эмгак учун,

Нединким тугар кимса ўлмак учун (СИ, 18).

¹⁹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик лугати. – Тошкент, 2000. I жилд. – Б.463 – 464 (Бундан кейин ушбу лугат номи ЎТЭЛ тарзида қисқартириб берилади).

Мазмуни: Ўлим мاشаққатидан қўрқмасман, чунки инсон ўлмак учун туғилади. Асарнинг муножот қисмида келган ушбу байт қисматга розилик маъносини ифодалаган. Қуйидаги байтда ҳам мазкур архаик сўз шу мазмунда келган:

*Сангаким йўқ эмгакда гоят падид,
Улус меҳнатида ниҳоят падид (СИ, 569).*

Байт мазмуни: Сенга қийинчиликнинг чегараси йўқлиги маълум, ахир улус мاشаққатининг охири бўлмаслиги аён-ку.

Ўкуш, ўгуш кўп, анча, талай сингари маъноларни англатиб (НАЛ, 718), асарда 7 марта қўлланган. ЎТЭЛда бу сўз изоҳ-ланмаган.

*Ўкуш тийраликлар аро турфа боқ
Ки, чарх этти мушкум саводини оқ (СИ, 17).*

Байт мазмуни: шунча кўп ғам-ғуссалар етмаганидек, чарх кўзим қорачигидаги қорани ҳам оққа бўяди, яъни кўзимни кўр қилди.

*Туман минг шарор ичра бир ламъа нур,
Ўкуш хайли нор ичра бир ламъа нур (СИ, 32).*

Мазмуни: неча минг учқун аро бир шуъла нур, кўп олов тўпи ичра бир шуъла нур. Бу байтда меърож воқеаси қадамга олинган, «ўкуш хайли нор» дейилганда саноқсиз фаришталар на-зарда тутилган бўлса, «бир ламъа нур» жумласи орқали пай-ғамбаримизга ишора қилинган. Юқоридаги ҳар икки байтда «ўкуш» архаизми «кўп» маъносида келган.

Ишнамак ялтирамоқ, порламоқ маъноларини билдириб (НАЛ, 290), достонда бир маротаба қўлланган. Ушбу архаик сўз ЎТЭЛда учрамайди.

*Чоқиб барқ ўти оҳалар ишнари,
Чекиб раъд уни боралар кишнари (СИ, 176).*

Шарҳи: «Қуролларнинг бир-бирига урилишидан чақмоқ ўти ярқирап, отларнинг кипнашидан эса момақалдироқ садоси эшитиларди.

*Ҳар ашҳабки, кўкка боқиб кишнабон,
Қуёш ашҳаби тобидек ишнабон (СИ, 297).*

Байтни қўйидагича изоҳлаш мумкин: бўз (оқимтири) отларнинг ҳар бири кўкка боқиб кишинар, бу бамисоли қуёш отлари (нурлари) тобининг порлашига ўхшар эди.

Чопқун (НАЛ, 682) 1) талон-торож; 2) бўрои, зўр шамол маъноларида келиб, асарда 4 марта қўлланган. Ушбу сўз ҳам ЎТЭЛда изоҳланмаган.

*Чу дай хони ел хайлидин ун солиб,
Чаман кишвари сори чопқун солиб (СИ, 227).*

«Дай» қиши мавсуми, қаттиқ совуқ каби маъноларни билдириб (НАЛ, 174), «хон» сўзи билан биргаликда мажозан қаҳратон ҳукмдори мазмунида келган. Шунга кўра, байтни қўйидагича изоҳлаш мумкин: қаҳратон ҳукмдори, яъни қиши шамол тўпи билан сурон солиб чаман мамлакати сари бурон йўллади.

Қудловуз (**қаловуз**) сўзи икки хил маънони англатади: 1) етакчи, йўлбошловчи; 2) жосус (НАЛ, 745). Бу сўз достонда бир маротаба қўлланган бўлиб, ЎТЭЛда учрамайди.

*Қуловузлуг айлаб, бўлуб раҳнамой
Тушурди Скандарни фархунда Рой (СИ, 313).*

Ушбу байтда Ройнинг етакчилик қилиб Искандарни Ҳинд сари бошлагани ҳамда Нигор бешасига олиб боргани ҳақида хабар берилади.

Индурмак юқоридан пастга туширмоқ маъносини англатиб (НАЛ, 274), асарда 6 марта қўлланган. Ушбу сўз ҳам ЎТЭЛда шарҳланмагани кузатилади.

*Бош индурмаган айлаб изҳори таън,
Не тонг, таън нуни анга тавқи лаън (СИ, 14).*

Асарнинг ҳамд қисмida келган мазкур байтда такаббурлиги сабабли таъна қилиб Одам Атога бош индурмагани, яъни сажда қилмагани учун «таъна»даги «нун» тавқи лаънат ўлароқ бўйнига осилган Иблиснинг қисматига ишора этилган.

*Агар хасм бу сўзга индурса бош,
Узотқай қилиб дўстона маош (СИ, 328).*

Бу байтда Ҳинди斯顿ни эгаллагач Чин, яъни Хитойга юриш қилган Искандарнинг адватни ошкор этмоқдан аввал сулҳ тақлифини ўйлагани хусусида сўз боради. «Индурмоқ» бу байтда

«кўнмоқ» маъносида келган. Яъни душман агар сулҳ тақлифи га кўнса, у дўстона зиёфатлар беради.

Тегру архаик қўшимча ҳисобланиб, ҳозирги -гача, -га, қадар қўшимчаларига мувофиқ келади (НАЛ, 607). Асарда 32 ўринда қўлланган бу қўшимча ЎТЭЛда изоҳланмаган.

*Мунга тегру андинки, ўзни билиб,
Залолат аро умр зойиъ қилиб (СИ, 18).*

Аввалги байтда инсон умри бебақо экани ҳақида сўз юритилган. Бу байт маъноси: модомики шундай экан, инсон ўзини, ўз моҳиятини англамоги зарур. Умрни залолат аро зое қиласлик керак.

Туздук – тўғрилик, ҳалоллик маъноларини англатувчи (НАЛ, 615) бу сўз достонда 7 марта қўлланган бўлиб, ЎТЭЛда учрамайди.

*Туз айлаб тарозу ики бошини,
Темурдин ясаб, муҳр этиб тошини (СИ, 114).*

Байтда Искандар тахтга ўтиргач тарозини тўғрилаб, тошларини темирдан ясаттириб, муржалатгани – ҳалолликни жорий этгани васф қилинади. Бу ва бошқа барча ўринларда «туз» сўзи тўғрилик, ҳалоллик маъноларида келган.

Менгиз (мингиз) бет, юз, чеҳра (НАЛ, 388) маъноларида; **мижга (мужа)** эса киприк (НАЛ, 391) мазмунида келган бўлиб, бу икки сўз бор-йўғи бир мартадан, бир байт таркибида қўлланган. ЎТЭЛда «менгиз» сўзи учрамайди, «мижга» сўзи эса «мижжа» шаклида берилган бўлиб, қўйидагича изоҳланган: «Киприк» маъносини англатадиган бу от ПРС (Персидско-русский словарь)да [мож] шаклида сирғалувчи ж товуши билан (487), ТжРС (Таджикско-русский словарь)да **мижга** шаклида сирғалувчи ж товуши билан (228)... келтирилган» (ЎТЭЛ, 3, 138).

*Менгизлари гул-гул, мижгалари хор,
Қабоглари кенг-кенг, оғизлари тор (СИ, 372).*

Бу байтда Искандарга Чин хоқони юборган канизлар васф этилган. Маъноси: чеҳралари мисоли гул, киприклари бамисли тикан; қовоқлари кенг-у, оғизлари тор.

Кулоч икки хил маънога эга: 1) ҳолвага ўхшаш бир турли ширинлик; 2) шарбат, бодом ва қаймоқ солиб қилинган кулча

(НАЛ, 321). Асарда икки марта құлланған ушбу сүз ҮТЭЛда изоҳланмаган.

*Йүқ үлким шаҳ оллида қүйгай кулоч,
Гадога құруғ нону ёвғон умоч* (СИ, 385).

Байтда Чин хоқонининг меҳмондўстлиги, бу борада унинг шоҳу гадога баробар эканига қуйидагича далил келтирилади: у шоҳ олдига *шарбат*, бодом ва қаймоқ солиб қилингандың күлча, гадога эса қуруқ, нон билан ёвғон умоч қўядиганлардан эмас.

Ёнимоқ қайтмоқ (НАЛ, 210) маъносини бериб, асарда 15 марта қўлланған, ҮТЭЛда шарҳланмаган.

*Чу шаҳ оллида қилди арзи ниёз,
Ёниб қилди ваҳший сори турктоz* (СИ, 437).

Мазмуни: Шоҳ олдига келиб арзи ниёз қилди, қайтгач эса ваҳшийларни горат қилишга (овга) киришди.

Сумурмак – шимирмоқ (НАЛ, 575). Бу сўз достонда уч марта қўлланған бўлиб, ҮТЭЛда изоҳланмаган.

*Адаб бирла шоҳона согар сумур,
Димогинг чу гарм ўлди афсона сур!* (СИ, 77)

«Садди Искандарий»да ҳазрат Алишер Навоий Ажам подшоҳларидан пешдодийлар хукмронлиги даврига хос ибратли ишлар ҳақида ёзаркан, ушбу байтни хулоса сифатида келтиради. Байт мазмуни: (эй Навоий) шоҳона майни одоб билан шимир, димогинг қизигач, назм давомига кириш. Таъкидлаш керакки, улуф шоир бу ўринда «согар» деганда моддий майни эмас, мажозан илҳом майини назарда тутган.

Умуман, «Садди Искандарий»да қўлланған мазкур архаизмлар таҳлили бу сўзларнинг XV асрда фаол ишлатилганини кўрсатади. Ушбу мақолада асардаги 15 та архаик сўз таҳдил қилинганды бўлса, шулардан 12 таси ҮТЭЛда изоҳланмаган.

«ЮЛДУЗЛИ ТУНЛАР» РОМАНИДАГИ ФРАЗЕМАЛАРНИНГ СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

Тил бирлиги сифатида фраземалар алоҳида аҳамиятга эга. Тилшуносликда фраземаларга берилган таърифлар турлича. Жумладан, профессор Раҳматуллаевнинг фикрича: «Фразема тил қурилишининг лугат босқичига мансуб иккинчи лисоний бирлик бўлиб, биттадан ортиқ лексеманинг ўзаро семантик-сintактик бирлашуви билан таркиб топган бўлади. Шунга кўра, тузма сегмент бирлик дейилади; сintактик тузилиши жиҳатидан бирикмага, гапшаклга тенг бўлиб, одатда, номинатив ва сигнификатив вазифа бажаради, лекин лексемадан ифода жиҳати билангина эмас, мазмун жиҳати билан ҳам фарқ қиласди».²⁰

Таркиби бир сўздан иборат бўлиб, нарса, белги, шахс, иш-ҳаракат тушунчаларини умумий ифодалайдиган лексик ҳодиса бу – сўз. Таркиби икки ва ундан ортиқ сўздан иборат эсада, грамматик жиҳатдан алоқадор бўлмаган, кўчма маънода қўлланадиган лексик ҳодиса эса фраземадир.

Бадий асар тили фраземалар билан зийнатланган бўлса, сўзнинг таъсир кучи ошади, завқ билан ўқилади. Фраземалар сўзлашув ва бадий услубда кўп қўлланади. Фраземаларнинг услубий-семантик хусусиятлари бадий услубда кўпроқ намоён бўлади. Фраземаларнинг услубий-семантик хусусиятлари ни «Юлдузли тунлар» романи матни мисолида кўриб чиқайлик. Асарда жами 200 га яқин фразема қўллангани адабнинг она тилимиз ифода имкониятларидан нечорлик самарали фойдаланганидан дарак беради. Романдаги фраземаларни семантик жиҳатдан кўйидагича гуруҳдаш мумкин:

1. Ҳаракат билдирувчи фраземалар: Рӯздорлар кунни қандай кеч қилишларини билмай тезроқ қош қорайишини интизорлик билан кутишарди.²¹ Бу гапда рӯздорлар тезроқ кеч тушиб, рўза очилиш вақти бўлишини интизор кутиши ҳақида

²⁰ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги адабий ўзбек тили. – Тошкент: Университет, 2006. – Б.418.

²¹ Қодиров П. Юлдузли тунлар. – Тошкент: Ўзбекистон, 1990. – Б.8 (Ушбу асардан олинган кейинги иқтибослар саҳифаси қавс ичida ЮТ ҳарфларидан кейин берилади).

сўз юритилган. «Ўзбек тилининг фразеологик луғати»да бу ибора қуидагича изоҳланган: «**Қош қорайди** фалакда ёруғлик ўрнини қоронғилик олди. Синоними: кун қорайди, кўз қорайди».²²

– Яна тарин гўзал малика билан яшириқча тил бириттириб сурат чизгани қизнинг подшоҳ отасига маълум бўлса борми, мулла Фазлиддинни *тилка-пора қилиб ташлашлари* ҳеч гап эмас (ЮТ, 13). Бу ерда сир ошкор бўлса, уни соғ қўймасликла-ри назарда тутилган. ЎТФЛда эса мазкур ибора маъноси изоҳланмаган.

– Аҳмадбекдек, мендек жанговар беклар учун подшоҳ ҳозир сиздеклардан қанчасининг баҳридан ўтурс (ЮТ, 18). Ушбу гапда баҳридан ўтурс кечмоқ маъносида келган. ЎТФЛда: **Баҳр(и)-дан ўтмоқ** ибораси қуидагича изоҳланган: «*Ким ниманинг ёки кимнинг* фойдали деб билган нарсасидан ёки кишисидан воз кечмоқ. Варианти: **баҳр(и)дан кечмоқ**» (30).

– Бобур тўпланиб турган бекларга *кўз ташлаган* эди (ЮТ, 46). Бу ибора бир бор қарамоқ маъносида кўлланган. ЎТФЛда **кўз ташламоқ** *ким нимага ёки кимга қисқа муддат қарамоқ*. Варианти: назар ташламоқ, нигоҳ ташламоқ (146).

– Ҳаммалари юзларига *фотиҳа тортishiди-ю*, бирин-кетин кўпприкка чиқишиди (ЮТ, 57). Гапда бу ибора дуо қилмоқ маъносида келган. Ушбу ибора ЎТФЛда **фотиҳа бермоқ** тарзида изоҳланган (281).

– Айвонда турган Кутлуг Нигор хоним билан Хонзода бегим ҳам меъморга *кўз тикишиди* (ЮТ, 76). Ушбу ибора узоқ муддат қарамоқ мазмунини англатган. ЎТФЛда **кўз тикмоқ** *кимга ёки нимага ёки қаерга тикилиб қарамоқ* дея шарҳланган. Варианти: *кўз(и)ни тикмоқ* (146).

2. Ҳолатни билдирувчи фраземалар:

– Улуснинг *шўри қурсин!* – деди Тоҳир (ЮТ, 6). Гапда ушбу фразема халқнинг аҳволи оғир бўлганини ифодалаган. ЎТФЛда: **шўри куриди** *кимнинг* катта бахтсизликка йўлиқмоқ, хароб бўлмоқ. Синоними: шўр(и)га шўрва тўкилди (298).

– Тоҳир ёмон бир фалокатни олдиндан сезгандай *юраги узушиди* (ЮТ, 7). Сиқилиш, хавотирланиш маъноларини бил-

²² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент, 1992. – Б.353 (Бундан кейин ушбу луғат номи ЎТФЛ тарзида қисқартирилиб, саҳифаси қавсда кўрсатилади).

дирувчи ушбу фразема ЎТФЛда мана бундай изоҳланган: **юраги увшди кимнинг салбий ўй-хаёл татьсирида ўзини руҳан ёмон ҳис қиласоқ**. Варианти: **кўнгл(и) увшди** (320).

– Бу йилги рўза ёз чилласига тўғри келган, жазирама кунларда тонг-саҳардан кечқурун қоронги тушгунча туз тотмай оч юриш кўп одамнинг силласини қуритарди (ЮТ, 8). Дармонсизланиш маъносида келган бу фразема ЎТФЛда: **сила(си) қуриди кимнинг толикмоқ**, дармонсизланмоқ. Синоними: тинкаси қуриди (234).

– Арава лойларга тиқилавериб жонимиздан тўйидирди (ЮТ, 9). Ушбу ибора безор бўлмоқ маъносида келган. ЎТФЛда: **жони(и)дан тўймоқ ким** (ўзининг) яшашни истамаслик (97 – 98).

– Шам ёргуида аралаш-қуралаш бўлиб кетган, баъзи жойлари йиртилган лойиҳалар ва чизмалар **кўзга ташланди** (ЮТ, 12). Фразема гапда аниқ қўринмоқ маъносида келган. ЎТФЛда: **кўзга ташланмоқ нима рўй-рост**, аниқ қўринмоқ (133 – 134).

– Изтиробли ўйлар туни билан мулла Фазлиддиннинг кўзига **уйқу қўндирамади** (ЮТ, 13). Яъни ухлай олмади маъносида келган. ЎТФЛда бу ибора берилмаган.

– Мулла Фазлиддиннинг **юраги така-пука бўлиб кетди** (ЮТ, 14). Ушбу фразема гапда қўрқиб кетди маъносида ишлатилган, ЎТФЛда: **юраги така-пука бўлмоқ ким кимнинг нима билан руҳан нотинч бўлмоқ** (319).

– Булар менинг қонимга шунчалик ташнами? (ЮТ, 16) Ушбу ибора ўч бўлиш мазмунини ифодалаган. ЎТФЛда: **қонига ташна бўлмоқ нима кимни** (ўзининг) хуноблиқдан, дилтангликдан ўта даражада бетоқат бўлмоқ (350).

– Агар ўша бек сандиқдаги суратларни қўлга туширса, Ахсига элтиб, подшоҳ оиласига қўрсатмоқчи бўлганми? – деган ўй мулла Фазлиддиннинг ичини музлатиб ўтди (ЮТ, 16). Хавотирга солмоқ маъносида қўлланган бу ибора ЎТФЛда учрамайди.

– Ана шу ишонгандаридан аллақайсиси айгоқчилик қилиб бу гапни доругага етказганини, энди доруга буни подшоҳга дастурхон қилиб олиб бориши мумкинлигини сезди-ю, баданидан совуқ тер чиқиб кетди (ЮТ, 17). Матнда қўрқиб кетмоқ мазмунида келган бу фразема ЎТФЛда қўйидагича изоҳланган: **нима кимнинг руҳиятида жуда кескин ўзгариши содир бўлди – руҳиятини жуда кескин ўзгартирди**. Варианти: аъзойи

бадан(и)дан тер чиқиб кетди; бадан(и)дан тер чиқиб кетди; пешана(си)дан совуқ тер чиқди; тер чиқиб кетди (235).

– Лекин у отланиб уйига қайтаетганда сал ҳовуридан түши-ди-ю, Узун Ҳасан айтган сүнгги гапларда аччиқ бир ҳақиқат борлигини сезди (ЮТ, 18). Ушбу ибора жаҳдан тушиш маъносида келган. ЎТФЛда: **қовур(и)дан түшмоқ** ким кимни (ўзининг) кибр-ҳаво билан, ҳаяжонланиб қаҳр-газаб қилиши пасайди (375).

– Агар сурат кўлга тушса, у қиз ҳам маломатга қолади (ЮТ, 18). Бу ибора таъна-дашномга қолмоқ мазмунини ифодала-ган. ЎТФЛда: **маломатга қолмоқ** ким ёки нима арзимаган нарса сабабли нохуш, таънали гаплар эшиитмоқ, гап-сўз бўлмоқ, (169 – 170).

– Маҳмудни ҳам бирдан **ғам босди** (ЮТ, 20). Мусибатга ча-линмоқ маъносидаги бу фразема ЎТФЛда: **ғам босди** кимни кучли ўй-ташвиш остида қолмоқ (369).

– Қоракўз бегим энди **енгил тортди** ва дадилланиб таъзим қилди (ЮТ, 24). Ташвишдан кутулмоқ мазмунидаги бу ибора ЎТФЛда: **енгил тортмоқ** ким руҳий азобланиш тарқади. Вариант: қушдай енгил тортмоқ (81).

– Умаршайх мирзо бугунги режалари ва уруш ташвишларини эслаб **қовогини солди-да**, индамай ўрнидан турди (ЮТ, 24). Кайфияти бузилмоқ маъносидаги ушбу фразема ЎТФЛда: **кимнинг ранжиганини**, хафа бўлганини қовоқларини қўйи-роққа тушириб билдирмоқ. Вариант: қовоқ солмоқ (349).

– Мўйсафидлар **тўрт мучанг бутун бўлсин** деб дуо қилур-лар (ЮТ, 25). Соғ-саломат бўлсин мазмунидаги бу ибора ЎТФЛда келтирилмаган.

– Энди ўттиз тўққиз ёшга кирган ва қирчиллама йигит ёшини яшаётган Мирзонинг ўз ўлеми ҳақидаги сўзларидан ҳарам аҳли оғир жимликка чўмди (ЮТ, 26). Тушкунликка тушмоқ маъносидаги ушбу фразема ЎТФЛда изоҳланмаган.

– Агар мен бу фоний дунёдан кўз юмсан, ҳаммангиз Бобур мирзонинг амрини ҳозир менинг амрим каби бажо келтир-гайсиз (ЮТ, 26). Матнда вафот этмоқ маъносида келган бу ибора ЎТФЛда шарҳланмаган.

– Айтганинг келсин, қизим! – деб Умаршайх мирзо **енгил бир сўлиши олди** (ЮТ, 26). Умидланмоқ маъносини ифодаловчи бу фразема ЎТФЛда изоҳланмаган.

– Мирзо қулаб кетган жар этагига етиб боргунларича, сүнгуюлиб ётган тупроқ, кесак ва ёғочлар орасидан уни топиб, кавлаб олгунларича ўн жонидан бири ҳам қолмаган эди (ЮТ, 30). Ўлар ҳолга келмоқ мазмунидаги бу ибора ЎТФЛда учрамайди.

– Аҳмад Танбал Умаршайх мирзо саройида 2-даражали беклар қаторида шунча йил кўнгли чўкиб юрди (ЮТ, 31). Руҳсизланиш кайфиятини ифодаловчи ушбу фразема ЎТФЛда: ким (ўзининг) ёки кимнинг руҳсизланмоқ. Варианти: кўнгилни чўктирумоқ (162).

– Нуён Кўкалдош ёрдамга етиб келганда Бобур ўзини ўнглаб оёқда турар, бироқ ранги жуда оқариб кетган эди (ЮТ, 33). Тузалмоқ мазмунини ифодаловчи бу ибора ЎТФЛда берилмаган.

– Шундай пайтда Кўкалдош ва тенгдошлар ўзларини таҳтоворисига хизмат қилиб юрган ёш мулоzимлар деб эмас, унинг сирларига шерик бўлган яқин дўстлар деб билишар ва бундан кўнгиллари ўсиб, Бобурга меҳрлари ошар эди (ЮТ, 35). Руҳияти кўтарилимоқ маъносидаги ушбу фразема ЎТФЛда: кимнинг нимадан руҳданмоқ. Варианти: кўнгил ўсиши (163).

– Кўшқдан чиқиб келган савдар Бобур қаршисида қўйлқовуштириб, ичкарида мударрис уни кутиб ўтирганини айтди (ЮТ, 35). Ҳурмат билдириш мазмунидаги бу ибора ЎТФЛда: ким кимга қўлларини тирсакдан эгиб, устма-уст қоринга қўйиб ҳурмат ифодаламоқ (368).

– Ёд бўлиб қолган бу сатрлар хаёлидан ўтаётганда Бобур дафтари орасига солинган суратни мударрисга кўрсатмасликка уриниб секин олди (ЮТ, 36). Матнда эслаш, хотирлаш маъносида келган ушбу фразема ЎТФЛда: ким нимани маълум бир муддат фикрламоқ. Варианти: хаёлдан ўтказмоқ. Синоними: кўнгл(и)дан ўтмоқ (283).

– Мударриснинг энди сал чехраси очилди (ЮТ, 37). Кайфияти яхшиланмоқ мазмунидаги бу ибора ЎТФЛда: **чехра(си) очилди** кимнинг хафачилигининг тарқалганини кўрсатмоқ – хафачилиги тарқади. Варианти: чехра(си)нинг очилиб кетиши (292).

– Тупроғи билқиллаб ётган тор кўчадан ўтаётганларида Бобурни тер босди (ЮТ, 44). Чарчаш, ҳориш маъносидаги бу ибора ЎТФЛда келтирилмаган.

– Бобур отдан тушиб устози билан күришар экан, бирдан күнгли юмшаб, күзларига ёш қуюлиб келди (ЮТ, 46). Таъсирланиш мазмунидаги ушбу фразема ЎТФЛда: **ким кимнинг раҳмдиллиги** уйғонди (163).

– Шу сабабли беклар Дарвеш говни ёмон күришар, айникиса, доруға Узун Ҳасан күпдан бери унга **кең сақлаб юрарди** (ЮТ, 49). Матнда ёвлашмоқ маъносида келган бу ибора ЎТФЛда: **кең сақдамоқ** ким ёмонлик күргани, дили оғригани сабабли гинахон бўлиб юрмоқ (127).

– Сиз билан уруш бошлаган инингиз Умаршайх мирзо жардан йиқилиб шунқор бўлди (ЮТ, 53). Мардларча ҳалок бўлмоқ мазмунини ифодаловчи ушбу фразема ЎТФЛда изоҳланмаган.

– Беш йигит муваффақиятсизликка учрагандан **руҳлари тушиб**, уйларига тарқаганларида тонг ёриша бошлаган эди (ЮТ, 59). Умидсизланмоқ маъносини билдирувчи бу ибора ЎТФЛда: **руҳ(и) тушди** ким (ўзининг) руҳий тушкунликка берилмоқ. Варианти: руҳни туширмоқ (228 – 229).

– Ҳозир беҳисоб туёқлар остида қолиб янчилишини сезди-ю, дод солиб қичқирди (ЮТ, 60). Матнда дод-вой солиш маъносида келган бу ибора ЎТФЛда: **дод солмоқ** ким дод-вой қилмоқ, қичқирмоқ. Варианти: дод устига дод солмоқ (175).

– Агар шундай бўлса, менинг бошимни сен **кўкка етказинг!** (ЮТ, 63) Хурсанд қилмоқ мазмунидаги ушбу фразема ЎТФЛда: **бош(и) кўкка етди** кимнинг беҳад севинмоқ. Варианти: бош(и) осмонга етди (47).

– Лекин қаллиқдик одоби бунга **йўл бермас**, Тоҳир Робия билан фақат яшириқча учрашар эди (ЮТ, 64). Монелик қилиш маъносидаги бу ибора ЎТФЛда: **йўл бермоқ** – ким кимга ёки нимага ўзи четланиб, бошқанинг ўтишига имкон бермоқ (120).

– Тоҳир шу вақтгача **тишини-тишига қўйиб** уйларида бўлаётган талон-торожга чидаб ўтирган эди (ЮТ, 66). Аранг чидамоқ мазмунини ифодаловчи ушбу фразема ЎТФЛда: **тиш(и)-ни тиш(и)га қўймоқ** ким бутун ҳис-туйғусини ирода кучи билан енгиг чидамоқ (263).

– Ҳозир подшоҳ ва унинг бекларига дуч келиши қераклиги, улар билан муомала қилишнинг қийинлиги қалбига **таҳлика солади** (ЮТ, 69). Матнда хавотирга тушмсқ маъносида келган бу ибора ЎТФЛда: **таҳликага солмоқ** ким нимани таҳлика қилишига сабаб бўлмоқ; таҳликали ҳолатга қўймоқ (252).

– Күнглидаги бояги безовталик устига оловли бир ҳаяжон қүшилиб, юраги қинидан чиққудай ҳаприқиб кетди (ЮТ, 70). Қаттиқ ҳаяжонланмоқ маъносидаги бу ибора ЎТФЛда: **юраги қинидан чиқа ёзди кимнинг бетоқат бўлмоқ** (321).

– Ҳар битта фиштии, ёғочни, ҳар бир кўза сувни пастдан олиб чиққунларича тинкалари қуриб кетарди (ЮТ, 71). Чарчамоқ, ҳоримоқ мазмунидаги ушбу фразема ЎТФЛда: **тинка(си) қуриди кимнинг толиқмоқ**, дармонсизланмоқ. Варианти: тинканни қуритмоқ (261 – 262).

– Подшоҳ оиласидан меъморчилик санъатини шунчалик биладиган, қадрлайдиган иттифоқдош топилгани мулла Фазлиддиннинг кўнглини **кўтарибгина қолмай**, қалбида ғалати бир завқ ва дадиллик уйғотди (ЮТ, 72). Руҳини ўстирмоқ маъносидаги бу ибора ЎТФЛда: **кўнга(и)ни кўтармоқ кимнинг нимадан руҳланмоқ**. Варианти: кўнгил кўтарувчи (157).

– Фазлиддин ўзининг мана шу эътиқодида маҳкам туришга тиришар ва аёллар томондан **нигоҳини олиб қочарди** (ЮТ, 73). Матнда қарамасликка интилмоқ мазмунида келган ушбу фразема ЎТФЛда учрамайди.

Бобур подшоҳ бўлгандан бери ўз **кўнглидан чиқариб қурдирган биринчи иморати жуда кичик бўлса ҳам, унга азиз вағанимат туюлди** (ЮТ, 76). Матнда астойдил, чин кўнгилдан маъноларида келган бу ибора ЎТФЛда: **кўнга(и)дан чиқармоқ ким нимани ёки кимни буткул унугиб юбормоқ, ўйламай, эсламай кўймоқ**. Варианти: кўнглидан чиқармоқ (155).

3. Белги билдирувчи фраземалар:

– **Ваҳимага тушган қўшин бирдан ўзини орқага ташлади** (ЮТ, 60). Таҳликага тушмоқ мазмунидаги бу фразема ЎТФЛда: **ваҳимага тушмоқ ким қўрқсан ҳолда ўйланиб қолмоқ** (60).

4. Фаолият-жараённи билдирувчи фраземалар:

– Тоҳир Робия билан ҳадемай бир ёстиққа бош қўйишларига ишониб бехавотир юрган эди (ЮТ, 6). Висолга эришмоқ маъносидаги бу ибора ЎТФЛда: **бир ёстиққа бош қўймоқ кимлар ўзаро; ким ким билан оилавий ҳаёт кечирмоқ**. Синоними: турмуш қурмоқ (36).

– Тангрим бизни **бир-биримизга кўп кўрмасин** (ЮТ, 8). Айирмасин, ҳижронни раво кўрмасин мазмунидаги ушбу фразема ЎТФЛда изоҳданмаган.

– Яна тагин гўзал малика билан яшириқча **тил бириктириб**

сурат чизгани қизнинг подшоҳ отасига маълум бўлса борми, мулла Фазлиддинни тилка-пора қилиб ташлашлари ҳеч гап эмас (ЮТ, 13). Матнда иттифоқлашиб, келишиб маъносини ифодалаган бу ибора ЎТФЛда: **тил биринкирмоқ** ким ким билан яширин ҳолда келишиб олмоқ (255).

– Подшомиз эрта-индин келиб жонимизга ора киргай (ЮТ, 21). Қўллаб-қувватламоқ мазмунидаги ушбу фразема ЎТФЛда: **жон(и)га ора кирмоқ** кимнинг ким бир ўлимдан қутқарив қолмоқ. Варианти: жонга ора кирмоқ (97).

– Қизим, сен менинг энг бебаҳо гавҳарларимдансан. Бу хатарли аснода сени қанотим остидан чиқармагаймен! (ЮТ, 27) Паноҳ бўлмоқ маъносидаги бу ибора ЎТФЛда: **қанот(и) остидан** кимнинг паноҳидан, ҳимоясидан, қарамидан (344).

– Агар Аҳмад Таңбал Андижондаги содиқ бекларнинг бошини қовуштириб Бобурни четлатса-ю, тахтга Жаҳонгир мирзони ўтқазса, марра уники (ЮТ, 31). Бирлаштиरмоқ мазмунидаги ушбу фразема ЎТФЛда: **бош(лари)ни қовуштирмоқ** кимлар ўзларининг келин-куёв қилмоқ. Варианти: бош(лари)ни бириктирмоқ (51).

– Мушкул ишга бел боғлабсиз (ЮТ, 41). Матнда киришмоқ мазмунида келган. ЎТФЛда бу ибора: **бел боғламоқ** ким нимага шайланмоқ, отланмоқ. Варианти: бел(и)ни боғламоқ (31).

– Яна бир неча киши Бобурга юзланиб кўнгил сўради (ЮТ, 47). Ҳол-аҳвол сўрамоқ мазмунидаги ушбу фразема ЎТФЛда: **кўнга(и)ни сўрамоқ** ким кимнинг бошига хафачилик, мусибат тушган кишига ҳамдардлик билдириб ҳол-аҳволини сўрамоқ. Варианти: кўнгил сўрамоқ (158).

– Қачондир бир вақт тахтга чиқиш ва шу юрган ҳамма бекларга бош бўлиб ғолибона жанглар қилиш Бобурнинг энг кучли орзударидан эди (ЮТ, 48). Раҳнамолик қилмоқ мазмунидаги бу ибора ЎТФЛда берилмаган.

– *Нияти бузуқлиги* шундан ҳам аён! – деди Узун Ҳасан (ЮТ, 51). Ёмонликни режалаштирмоқ маъносини ифодалаб келган ушбу фразема ЎТФЛда келтирилмаган.

5. Нутқ-жараённи билдирувчи фраземадар:

– «Отлан!», «Сафлан!» – деб бақириб-чақирганлари қулогимга чалинди (ЮТ, 59). Матнда эшитилмоқ маъносини англаатган бу ибора ЎТФЛда: **қулоғига чалинмоқ** нима кимнинг бирор гапни ноаниқ тарзда эшитмоқ (355).

– Шунда Қутлуғ Нигор хоним *gap қўйшди* (ЮТ, 75). Фикр билдиromoқ мазмунидаги ушбу фразема ЎТФЛда учрамайди.

Хулоса қилиб айтганда, «Юлдузли тунлар» романида фраземаларнинг деярли барча турларидан маҳорат билан фойдаланилган. Асарда ҳолатни билдирувчи фраземалар энг кўп қўлланган бўлса, энг ками белги билдирувчи фраземалардир. Романдаги 60 та фраземанинг семантик таҳлили шулардан 15 таси ЎТФЛда учрамаслигини кўрсатди. Бу ҳол адабнинг янги фраземалар ижод қилганини кўрсатиб, она тилимизнинг яширин имкониятларини ёрқин намоён эта олганидан дарак беради. Фраземалар асарнинг лисоний ва бадий-эстетик қимматини юксалтириб, романнинг ўқишли, қизиқарли бўлишини таъминлаган; ифоданинг таъсири кучини оширган.

ТАНҚИД, ҚИЁС ВА ТАҲЛИЛ

БЕҲБУДИЙНИНГ ТАНҚИД ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Замонавий ўзбек танқидчилигига миллий уйғониш даври на-
мояндалари томонидан асос солинди. Абдурауф Фитратнинг
ўзбек мұмтоз ва миллий уйғониш адабиётига оид тадқиқотла-
ри, Чўлпоннинг машхур «Адабиёт надир?», Абдулла Авлоний-
нинг «Саноэъ нафиса», Абдураҳмон Саъдийнинг «Гузал санъат
дунёсида» мақолалари, Вадуд Маҳмуднинг адабий танқидга оид
асарлари ана шу мақсадга хизмат қилди. Мазкур муаллифлар-
нинг фаолияти адабий танқид ривожига самарали таъсир
кўрсатганини эътироф этган ҳолда таъкидлаш зарурки, Маҳ-
мудхўжа Беҳбудийнинг бу борадаги ишлари алоҳида эътибор-
га моликдир. Зеро, ўзбек миллий уйғониш даври адабиётининг
назарий асосларини ишлаб чиққан олим Бегали Қосимов Маҳ-
мудхўжа Беҳбудийнинг ҳам сиёсий-ижтимоий, ҳам адабий-маъ-
рифий соҳада Туркистон жадидларининг тан олинган карвон-
бошиси эканини таъкидлаганди.²³ Профессор Наим Каримов
эса унинг: «...маориф тизимининг ислоҳ этилиши ва вақтли мат-
буотнинг ташкил топишидаги хизматлари билангина эмас, бал-
ки нутқлари ва матбуот орқали баён қилган гоялари билан ҳам
янги жамиятнинг, яъни ижтимоий ҳаётнинг шаклланишига
улкан ҳисса қўшган»²⁴ мутафаккир экани ҳақида ёзади.

Адабий танқидга таъриф бериш эҳтиёжи сезилса, адабиёт-
шунос олимлару мунаққидлар бутунги кунда ҳам Беҳбудий-
нинг «Танқид – сараламоқдир» деган иборасини такрор ва так-
рор тилга оладилар. Негаки бу таърифда адабий танқиднинг
нафақат вазифаси, балки асл можияти теран ифодаланган. Улуг
мутафаккирнинг шу номдаги мақоласида эса, таъбир жоиз
бўлса, адабий танқиднинг барча замонларда ҳам аҳамиятини
йўқотмайдиган йўл-йўриги кўрсатиб берилган. Бошқача айт-

²³ Қосимов Б. Миллий уйғониш: маърифат, жасорат, фидойилик.
– Тошкент: Маънавият, 2002.

²⁴ Каримов Н. Маҳмудхўжа Беҳбудий // XX аср адабиёти
манзаралари. – Тошкент: Ўзбекистон, 2008. – Б.38.

ганды, бу мақолада адабий танқиднинг методологияси пухта ва аниқ ишлаб чиқылган.

«Саррофлар акчани, тужжорлар матони саралаганидек, – деб ёзди муаллиф, – муҳаррирлар ҳам умумий ҳол ва майшатқа тааллуқ нимарсаларни саралайдурки, бошқа сўз ила «танқид» аталур. Масалан, янги мактаб ва муаллимлари ва анда ўкулатургон китобларни маънан тафтиш этиб, андаги нуқсонларни баён этмоқ танқиддур».²⁵

Муаллиф, биринчи навбатда, танқиднинг жамиятда тутган мавқеи, унга муносабат қандай бўлиши кераклиги масаласига диққат қаратади. Унинг фикрича, танқид нуқсонларга муносабат билдирилмоқдир. «Таарруз ва душманлик эмас. Агар шахсиятга тўқунмаса. Аммо бир муаллим ё мударрис ва муҳаррирни(нг) ишидан, шахсиятидан халойиқда зарар келса, андан ҳам баҳс ва танқид ёзмоқ шахсий бўлмайдур».

Демак, Беҳбудийнинг нуқтаи назари бўйича, жамиятга, халойиқда зарар келтириши мумкин бўлган ҳар қандай иш, ким томонидан содир этилишидан қатъи назар, танқид қилиниши зарур. Муаллиф фақат адабий танқид ҳақидагина эмас, танқиднинг барча йўналишлари бўйича қамровли мулоҳаза юритади. Унинг фикрича, танқиддан мақсад ислоҳ, яъни муайян хато ва нуқсонни тузатмоқдир. Шу боис уни тўғри қабул қилиш зарур ва бу миллатнинг маданий даражасини кўрсатувчи муҳим омил саналади. Лекин муаллиф бизнинг халқимизда танқидга тўғри муносабат шаклланмаганидан афсусланади. Мана, бу ҳақда у нималарни ёзган: «Бизни(нг) Туркистонда янги мактаблар хейли бордур. Янги рисола хейли босилиб турубдур. Жаридаларга мақола ва шеърлар ўкулуб турубдур. Аммо ҳануз танқид даврига етишганимиз йўқ. Иттифоқо, танқид шаклинда бир нимарса ёзилса, бизларга қаттиқ тегар. Ёзганларимизни(нг) бузуқлиги ва фикримизни(нг) хатолиги, ишимизни(нг) ноқислигини бирор киши кўрсатса, аччифимиз келур. Ва ул одамни душман кўруб, шахсидан нафрат ва фикрига норозилик баён

²⁵ Беҳбудий М. Танқид – сараламоқдир // Танланган асарлар. Тузатилган ва тўлдирилган 2-нашри / Нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳдар муаллифи Б.Қосимов. – Тошкент: Маънавият, 1999. – Б.172 – 173 (Мақоладан келтирилган бундан кейинги иқтибослар ҳам ушбу манбадан олинган).

этурмизки, бул бизни(нг) янгидан ишға бошлаганимиздан, бошқа тил илиа ноқислигимиздан дур».

Табиийки, ноқислик фазилат эмас. Уни англаб етмаслик ёки иуқсни тузатишга интилмаслик эса айни жаҳолатdir. Беҳбудийнинг ёзишича, миллат тараққийга эришмоғи, унинг маданий даражаси юксалмоғи учун танқидни түғри қабул қилиш, нұқсонлардан түғри холоса чиқариш зарур. Бундай муносабатнинг шаклланмагани эса таассуфға лойиқдир. Бу ҳолни тезлик билан ислоҳ этиш керак. «Биз эскиларни айблаймизки, – деб ёзади у, – аларға ислоҳдан сұзласак, чидай олмайдурлар. Аммо үзимизнинг мактаб, рисола, таҳрир ва маслакимизни бир киши танқид этдими, чидай олмаймиз, дикқат ила мунаққид сүзини тингламаймиз. Мунаққид бизни(нг) түғримизға минг сүз ила баёни муддао этар экан, биз они(нг) ичиндан ўн сүзини номаъқул топиб, юзиға урармиз. Ва ёинки важхисиз онинг сүзини радду үзиге эътиroz этармиз. Агарда ул десаки, ман сизға бир минг калима насиҳат ё танқид сүйладим, дуруст, ўн калимаси сизға бежо эканки, қайтиб олдим, түқсон түққиз калимасыға не дерсиз? На жавоб берармиз?»

Муаллиф аксар ватандошларининг танқидий фикрни тинглаш, бу ҳақда чуқур мuloҳаза юритиш даражасига эриша олмаганини таассуф билан қайд этади. Кавказлик сайёҳ Мұхаммад Сайид афандининг Туркистон мактаблари түғрисида танқидий қарашлари ифодаланған мақоласига асоссиз эътиroz билдирилганини бунга мисол қилиб күрсатади. «Ойна» журналининг 27-, 28-, 29-, 30-сонларидә босилған танқидий руҳдаги чиқишига жавобан «Садои Туркистон» газетасыда мазкур муаллифга ва таҳририятта норозилик изҳор этилганини «ҳануз танқидға лойиқ бұла олмаганимиз»ға далил сифатида келтиради. Беҳбудий бундан қуйидагича холоса чиқаради: «...биз ҳануз танқидға лаेқат пайдо этганимиз йўқ. Яна қадима касалларимиздан – «норизо», «хотири қолмасину...» иллатлари ҳануз кетгани йўқ... Мундай кетаберса, қиёматдан минг йил сүнгра-да Туркистонға тараққий йўқ. Агарда «хотир қолмасун» қоидаси маслак тутилса, матбуотдан қалам тортмоқ керак». Ўтган аср аввалида айтилған бу фикрлар бутунги кунда ҳам ўз аҳамиятини заррача бўлсин йўқотган эмас. Мұхтарам Юртбошимизнинг: «...оммавий ахборот воситаларини замон талаблари асосида ривожлантириш, матбуот ва сүз эркинлиги принципла-

рини амалда таъминлашга эришиш, **матбуотда танқид руҳини кучайтириш** биз учун энг муҳим мақсадлардан бири бўлиб қолмоқда»²⁶, – деган сўzlари бунинг ёрқин далилидир.

Беҳбудийнинг «Теётр надур?» мақоласи²⁷ унинг адабий-эстетик қарашларини анча тўлақонли ифода этгани билан алоҳида ажralиб туради. Ушбу саволни қўяркан, муаллиф: «...теётр ибратномадур, теётр ваъзхонадур, тёётр таъзири адабийдур», – дея жавоб беради. Театр хусусида турлича баҳслар кетаётган, янгиликни қабул қилишни истамайдиганлар театрга қаршилик қўрсатаётган бир кезда Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг бу мақоласи одамларга чақмоқдек таъсир қилди. Уларни тафаккурга, ақл кўзини очишга ундади.

Аввало, театрнинг ижтимоий, адабий-эстетик вазифаси хусусида сўз очган муаллиф унинг «ваъз ва танбеҳ этувчи ҳамда зарарлик одат, урф ва таомилни қабиҳ ва зарарини аниқ қўрсатувчи» санъат тури эканини таъкидлайди. «Ҳеч кимни риоя қўлмасдан тўғри сўйлагувчи ва очиқ ҳақиқатни билдирувчи» эканига ургу беради. Тараққий қилган миллатлар театрни улуғлар учун адаб ва ибрат мактаби деб аташига диққат қаратади. Миллатимизнинг ана шу даражага – ўз-ўзини танқид этиб хатоларини ўнглаш, бу орқали тараққиётда олдга интилишини орзу қиласди.

Беҳбудий театрни яхши ва ёмон одатларни саралайдиган мунаққид дея баҳолайди. Санъатнинг бу тури, муаллиф фикрича, алоҳида таъсир қувватига эга. Унинг ёзишича: «Ҳар ким мундан таъсирланиб, ямон одатларни тарк этиб, яхшиликни зиёда ишламоқға сабаб бўлур». Бу орқали театрнинг нафақат маданий, адабий-эстетик, балки ижтимоий аҳамиятга молик ҳодиса экани хусусида сўз юритади.

Ўзбек танқидчилари орасида биринчилардан бўлиб муаллиф драматик асарларнинг илмий таснифи ҳақида сўз юритади: «Теётрхона саҳналаринда қўюлатургон асарлар фожеа, яъни

²⁶ Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.147.

²⁷ Беҳбудий Маҳмудхўжа. Теётр надур? // Танланган асарлар. Тузатилган ва тўлдирилган 2-нашри. – Тошкент: Маънавият, 1999. – Б.174 – 176 (Мақоладан келтирилган бундан кейинги иқтибослар ҳам ушбу манбадан олинган).

қайғулик, мазҳака, яъни кулгу, драма, яъни ҳангомалик бир воқеа ва ҳодисани тасвир этиб, халойиқға күрсатилур». Драматик турнинг уч жанри: 1) фожеа (трагедия); 2) мазҳака (комедия); 3) драма ҳақида сўз юритаркан, Беҳбудий улардан ҳар бирининг хос хусусиятлари, бирини бошқасидан ажратиб турувчи белгиларига алоҳида эътибор қаратади.

Муаллиф театрнинг ҳикоят ёки насиҳат китобларидан фарқи хусусида тўхталаркан, санъатнинг мазкур турига мана бундай баҳо беради: «...максус бир ҳодиса ва ё воқеа ва ҳикоятни феълан қилиб күрсатиладурки, мунинг таъсири эшикандан зиёдадур». Драма назариётчиларининг унда етакчи унсур ҳаракат экани ҳақидағи фикрларига дикқат қаратилса, Беҳбудийнинг бундан юз йил аввал бу жанрга хос ана шу хусусиятини теран англагани ҳайрат ва эътирофга лойиқдир.

Мазкур мақола сўнгига Маҳмудхўжа Беҳбудий ўз қаламига мансуб «Падаркуш» драмасининг саҳнага қўйилгани, ундан келган даромаднинг мактабларга сарфлангани хусусида маълумот беради. У ўз асарини «танқид этиб бузук ерини матбуот ила баён этсалар, токи боиси ислоҳ бўлинса» тарзидағи фикрларни билдиради. ««Падаркуш»га «...кулдургучи ва ҳам йиглатгучи носиҳ (насиҳат асосига қурилган – О.А.) ва нофеъ (фойдали) асардур» дея баҳо берган ватандошларига миннатдорлик билдириш баробарида асарнинг «қабиҳини ёзғон кишига зиёдароқ ташаккур айтмоқча мадюн» эканини таъкидлайди. Шунинг ўзиёқ Беҳбудийнинг ўзи билдирган назарий фикрларга ҳаётда қатъий амал қилганини, миллат манфаатини ўз шахсий қизиқишларидан устун кўя олган улуғ сиймо бўлганини яна бир карра тасдиқлади.

Хуроса қилиб айтиш мумкинки, миллий уйғониш даври ўзбек адабиётининг йирик намояндаси Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг танқид ҳақидағи қарашлари ўша замонда қанчалик аҳамиятли бўлган эса, бугунги кунда ҳам шунчалик қадрлидир. Мутафаккирнинг танқидга доир фикрлари, биринчидан, замонавий ўзбек адабий ва театр танқидчилигининг шаклланиши ва ривожланишида алоҳида ўрин тутди. Иккинчидан, танқидчиликнинг методологик асослари ишлаб чиқишига замин тайёрлади. Учинчидан, бугунги ёш авлоднинг адабий-эстетик ва танқидий дунёқарашини ўстириш ишига муносиб ҳисса қўшиб келмоқда.

БАДИИЯТНИНГ ИККИ БУЮК ОБИДАСИ

Дунё адабиётида шундай ҳодисалар бўладики, баъзан бошқа-бошқа миллатларга мансуб буюк ижодкорлар бир-биридан бехабар ҳолда ўзаро ўхшаш мавзуларда асарлар яратади. Энг қизиги, бунда мавзунинг ўзаро яқин экани ҳар икки асарнинг оригиналлигига заррача бўлсин халақит беролмайди. Ҳеч бир жиҳатдан улар бир-бирини такрорламайди. Бунинг сабаблари, бизнингча, қўйидагилардир: 1) ҳар бир ижодкор услубининг ўзига хослиги; 2) мавзуга ёндашув мезонларининг фарқланиши; 3) поэтик тасвирдаги индивидуаллик. Ушбу адабий-эстетик ҳодисанинг яна бошқа тури – бир ижодкорнинг иккincinnисидан таъсиrlаниши натижасида ҳам мутлақ мукаммал, оригинал асарлар дунёга келиши мумкин. Бундай асарларни қиёсий ўрганиш бадиий адабиёт сирларини, шунингдек, ижодкор руҳиятини англашда алоҳида аҳамиятга эга. Оврўпо уйғониш даври адабиётининг асосчиси Данте Алигъерининг «Илонгий комедия» ва ўзбек шоири Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» драматик достонлари худди шундай асарлар сирасига киради. Аммо бу икки асар аро умумий ва хусусий жиҳатларнинг майдонга келиш жараёнлари тамомила ўзгача қонуниятлар маҳсулики, мақолада имкон қадар шу масалага диққат қаратишга уринамиз.

Бу асарлар муаллифлари инсон руҳиятини қанчалик теран очиб бергани мутахассисларга маълум. Улкан адилларнинг, улуг шоирларнинг, катта истеъодд эгалари нигоҳининг нақадар ўткирлиги жамиятдаги ҳодисаларни бадиий асарга кўчирганда улар замиридаги яширин ҳақиқатларни қанчалик нозик ҳис этиши, бу воқеаларни синчилаб таҳдил қила билиши, улардан бадиий умумлашмалар чиқара олиши билан ҳам белгиланади. Бу икки асарни ўзаро қиёсий ўрганиш ана шу жиҳатдан ҳам зарур.

Қисқача мазкур асарларнинг ўрганилиш тарихи ҳақида. Профессор Нажмиддин Комилов «Тафаккур карвонлари» (Тошкент: Шарқ, 2011) китобида Ибн Сино ва Данте ҳақида тўхтабиб ўтади. Данте ҳақида фикр юритаркан, олим: «У Шарқ ва Фарб маданияти оқимини бирлаштирди, умумбашарий меросни қабул қилиб, уни янги юксак бадиий чўққига олиб чиқди», – дея таъкидлайди.

Абдулла Орипов Данте Алигъерининг «Илоҳий комедия» (1975) асари «Дўзах» қисмини ўзбек тилига таржима қилди. Ушбу асарнинг ўзбек ҳалқи маънавий мулкига айланишида ана шу таржиманинг ўрни бекиёс. Шоир «Дантенинг безовта руҳи» мақоласида (1983) улуғ итальян адиби ватанига саёҳати натижасида одам ҳамма жойда ҳам одам экани, шафқатсиз тузум, бойликка ҳирс, шұхратпарастлик ва қашшоқдик шундайлигича ҳам иллатлардан холи бўлмаган инсон руҳиятини вайрон қилиши, одам боласини ёвуз бўрига айлантириб қўйиши ҳақидаги хulosаларини изҳор этаркан, Дантели ҳам худди шу каби ўйлар қийнаганини ёзади (*Орипов А. Танланган асарлар. 4-том*).

Акмал Сайдов «Данте – юрист» (*Тошкент: Адолат, 2011*) китобида ижодкорнинг ҳуқуқий қарашларини таҳдил этиб берди. Изланишлари натижасида олим мана бундай тўхтамга келади: «Данте адабиёт тарихида маълум ва машхур, лекин мен Дантелинг бугун катта қизиқиш уйғотаётган ҳуқуқ мавзуидаги трактат ва бошқа ишлари яхши ўрганилмагани боис, жаҳон юриспруденцияси кўп нарсани бой берганини айтмоқчиман».

Улугбек Сайдовнинг «Шарқ ва Фарб: маданиятлар туташган манзиллар» (*Тошкент: Янги аср авлоди, 2009*) китобида Данте фалсафасида инсон талқини муаммосига эътибор қаратилиди. Китобда, жумладан, мазкур буюк шахс ҳаёти, шоир ижодида илоҳий тушунчалар талқини, аллома фалсафий-адабий меросининг аҳамияти ҳақида ҳам фикр юритилган.

Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» достони жуда чуқур ўрганилмаган бўлса-да, бу асар ҳақида ҳам бир неча мақолалар ёзилган, мулоҳазалар билдирилган. Узоқ Жўрақулов «Армон талқинлари» мақоласида достондаги йигитнинг висоли насиб бўлган жаннатмакон онаси ҳузурини армон билан тарқ этиши хусусида ёзаркан, муҳим умумлашмалар чиқаради. Она ҳузурига қайтиш учун гуноҳлардан покланмоқ талаб этилиши, бунинг учун шоиргина эмас, жамият ҳам комил бўлиши зарурлиги, йигит армонининг сўнгизлиги сабаби шунда экани ҳақидаги олим хulosалари, айниқса, аҳамиятлидир.

Шоир Сирожиддин Саййиднинг «Ростомли айтсам, кўксимдаги дилим янги» мақоласида асар хусусида қўйидағича мулоҳаза билдирилади: «Бу достон воқеаларни диний ақидалар асо-

сига қуриши, ажойиб ғояларни тараннум этиши, таъсирили тимсоллар вужудга келтирилиши билан эътиборни тортади. Ўқувчи ва томошабинга охир-оқибатни ўйлатади».

Акрам Ҳамдамовнинг номзодлик диссертациясида (2011) шоир шеъриятида, жумладан, достонларида халқона поэтик тафаккурнинг ифода этилиш усуслари, ушбу муаммонинг бадиий талқини хусусида эътиборга молик фикрлар билдирилган.

«Абдулла Орипов ҳақида» (2011) номли мақоласида Дониёр Бегимқулов: «Шоирнинг бу драматик достони даврнинг бадиий-эстетик моҳияти тагзамини ижтимоий, ғоявий йўналишдан туриб пухта таҳдил этилганлиги, юксак бадиий пафоси билан ўзбек достончилигига муҳим ютуқ бўлди», – дея эътироф этади.

Бу сингари бир қанча тадқиқотлар, мақолалар эълон қилинган бўлишига қарамай, Данте Алигъерининг «Илоҳий комедия» ва Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» достонлари ўзбек адабиётшунослигига ҳанузгача тўлақонли ўрганилган эмас. Уларнинг қиёсий таҳдили эса мутлақо амалга оширилмаган. Шунинг учун ана шу икки улкан бадиий ҳодисани бир-бири билан қиёслаб ўрганишга жазм қилдик. Ёш бир ҳаваскорнинг бу йўлдаги изланишларида маромига етмаган фикрлар, айрим католиклар учраса, устоз адабиётшунослар айб санамаслар деб умид қиласиз.

Қисқача бу икки бадиий обиданинг яратилиш тарихи ҳақида. «Илоҳий комедия» Данте Алигъери ижод этган асарларнинг бадиий ва ғоявий жиҳатдан энг юксаги ҳисобланади. Шоир бу асарини дастлаб «Комедия» деб атаган. Асар таржимони Абдулла Ориповнинг ёзишича: «...бу асар воқеалари кўринишдан «нариги дунё»да кечса ҳам, унинг марказида ҳақиқат ахтарган жафокаш инсон, иқболи нигун доҳий санъаткор образи турибди. Шунинг учун бўлса керак, бу асарни «Дантенома» деб ҳам аташади. «Илоҳий комедия» ёзилган даврларда комедия ҳозиргидек кулги аралаш саҳна асарини эмас, балки, умуман, бадиий шаклни, хусусан, йирик шеърий лавҳаларни ҳам англатган. Кейинги асрлардагина Бокаччио уни қайта нашрга тайёрлаётib «Илоҳий комедия» деб атаган». Бундай номланишига сабаб асарнинг бадиий жиҳатдан мукаммаллиги; инсонни ҳаёт ва ўлим, яъни охират ҳақида фикр юритишга ун-

дашидир. Асар «Дўзах», «Аросат» ва «Жаннат» деб номланган уч қисмдан иборат. Ҳар бир қисм 33 та қўшиқдан ташкил топган. Биринчи қисмдаги дебоча билан умумий 100 қўшиқдан иборат. Унда муаллифнинг устози Вергилий кўмагида охиратга қилган саёҳати тасвириланади. Дантенинг бундай асар яратишига сабаб муҳаббати бўлмиш Beatriченинг барвақт ўлимидир. Бу йўқотищдан у қаттиқ таъсириланади, шундан сўнг ҳаёт ва ўлим тўғрисида фалсафий фикр юрита бошлайди ва «Илоҳий комедия» асарини дунёга келтиради.

«Илоҳий комедия»даги сингари «Жаннатга йўл» достонида ҳам воқеа-ҳодисалар охиратда содир бўлади. Ўзбекистон Қаҳрамони Абдулла Орипов билан суҳбатда «Илоҳий комедия» қачон таржима қилингани ва «Жаннатга йўл»нинг ёзиши санаси билан қизиқдик. Устоз шоир бу ижодий жараён деярли бир вақтда содир бўлганини айтди. «Жаннатга йўл»ни ёзишда «Илоҳий комедия»дан таъсириланганмисиз? – деган саволга эса ижодкор: «Илоҳий комедия» шундай буюк асарки, ундан таъсириланмаслик мумкин эмас», – деб жавоб берди. Шунингдек, муаллиф «Жаннатга йўл»ни ёзишда муборак бир ҳадисдан таъсирилангани ҳақида сўзлаб берди. Бу ҳадис мазмунига кўра, охиратдаги ҳисоб-китоб вақтида инсонга ота-онаси ҳам, бошқа қариндошлари ҳам ёрдам беролмаслиги, фақат ҳақиқий дўстгина унинг оғирини енгил қилиши мумкинлиги зикр этилган экан. Бундан «Жаннатга йўл»нинг асосий ғояси ана шу муборак ҳадис таъсирида туғилгани маълум бўлади.

«Илоҳий комедия» Европа адабиётига хос ҳар бир банди уч мисралик анчайин мураккаб шеърий шакл – терцинада ижод қилинган. Абдулла Орипов эътирофича, «...терцинада уч қатор баравар келаверади. Лекин уч қатор баравар бўлгани билан, қофиялар занжир бўлиб бир-бири билан боғланиб кетаверади. Шарқ мумтоз адабиётидаги аруз вазнининг бузилиши қанчалик сакта бўлса, бу ерда терцинанинг бузилиши ҳам шеърий жиноятга айланиб кетиши мумкин». Куйидаги фикр эса таржимоннинг қанчалик заҳматли меҳнатни амалга оширганини ҳис этиш имконини беради: «Асарда агар бир сатрнинг иккингчиси билан қофияси бузилса, шу иморат таг-туғи билан нураб кетади. Занжир узилади! Мен бу бўлан катта бир ишни бажардим деб айтишни хоҳдамайман. Лекин воқееликка объектив баҳо беришим керак».

Бадиият, биринчи навбатда, беқиёс рамз ва тимсоллар дунёси, оҳорли образлар олами демакдир. Ҳар икки асар рамз ва тимсолларга бой. Энг эътиборли томони, улар бу жиҳатдан ҳам бир-бирини зинҳор такрорламайди.

*Ердаги умримнинг ярмини юриб,
Зулмат водийисида адасиб қолдим.
Боқсан, бир ўрмонга кетибман кириб.*

«Илоҳий комедия» ана шу мисралар билан бошланади. Бу асарда бош образ – Дантелинг ўзи. Унинг ўрмонда адасиб қолишида Италиянинг ўша давр ижтимоий-сиёсий мұхитига ишора бор. Умуман олганда, асарда ўрмон биз яшаб турған ҳаёт, яъни фоний дунё рамзи ўлароқ намоён бўлади. Данте ҳаётда шу қадар адашдимки, бундан кўра ажал ҳам яхши эди дейди:

*Даҳшатларга тўла ўрмон эди у,
Эсадан чиқаролмай неча йил толдим,
Ҳатто ажал ундан туюлгай эзгу.*

Баланд тоғдан тушиб келаркан, шоир олдидан қоплон, арслон ва қашқир чиқиб йўлинни тўсади. Бу уч ҳайвон асарда нафс рамзи сифатида келган. Қоплон сохтакорлик ва сотқинлик тимсоли бўлса, арслон мағрурлик ва зўравонлик, қашқир эса очқўзлик ва тақаббурлик рамзлариdir.

Зулматда қолган Дантелинг қаршисидан устози Вергилий чиқади ва уни бу қоронфиликдан олиб чиқажагини, дўзах ва аросатдан олиб ўтажагини, жаннатга эса Beатриче орқали етишишини айтади.

Асарда Вергилий – йўлбошчи, пир тимсоли. У ўз шогирдини жаннатга эришиши учун зарур босқичлардан олиб ўтишини таъкидлайди. Beатриче эса илоҳий ишқ рамзи. Алишер Науойнинг «Лайли ва Мажнун» достонида Мажнун Лайлининг тимсолида Аллоҳнинг васлига интилади, бу йўлда турли босқичларни босиб ўтади. Шундан келиб чиқиб Дантелинг муҳаббатини ҳам икки томонлама изоҳлаш мумкин. Биринчиси мажозий ишқ бўлиб, Данте ҳаётда чиндан ҳам Beатричени севади ва унинг ўлимидан қаттиқ изтиробга тушади. Иккинчиси – илоҳий ишқ, у Beатриче тимсолида Аллоҳнинг васлини мушоҳада этади. Асардаги доиралар рамзи эса, бизнингча, ин-

сонларнинг дунё ҳаётида қилган ёмонликларига қўра жойлаштирилишини англатади. Яъни доиралар даражалар кетма-кетлигидир.

«Жаннатга йўл» достонидаги рамзлар ва тимсоллар, табиийки, ўзига хос; «Илоҳий комедия»дагига ўхшамайди. Асардаги тарозибон – инсонларни эзгуликка чорлаш тимсоли. Диний-маърифий манбаларда охиратда гуноҳу савоблар мезонга, яъни тарозига солиниши зикр этилади, бироқ айнан тарозибон ҳақида сўз юритилмайди. Бадиий асар бўлгани учун ҳам «Жаннатга йўл»да бундай тимсолнинг қўлланиши ўринли. Асарда тарозибон ҳатто кимнинг жойи жаннатда, қай бириники дўзахда, яна қайсиси аросатда эканини ҳам эълон қиласди. Жумладан, ўзга одам тарозибонга титраб яқинлашаркан, унга нисбатан мана бундай ҳукм янграйди:

Бу ёққа тур. Ислминг нима? Ҳожати ҳам йўқ.

Тамға босиб қўйган экан сенга Оллоҳим:

Сенинг жойинг аросатда. Кўнглинг бўлсин тўқ.

Ўзга одам – умрини бесамар ўтказаётган, на ўзига, на жамиятга наф етказадиган кимсалар тимсоли. Табиийки, унинг қилимиши одамийликка ёт. Асарда унга исм қўйилмагани сабаби ҳам шунда. Ўзга одам – ана шу номнинг ўзиёқ бу тоифадагилар устидан чиқарилган поэтик хулоса.

Ҳур қиз – вафосизлик тимсоли. У инсон нима учун яратилганини, аёл зотининг зиммасида қандай масъулият борлигини англамай ўтган. Она томонидан айтилган мана бу мисралар фикримизни тасдиқлайди:

Ҳа, ҳур қизнинг у дунёси қорадир бутун,

У қисматга бўй бермаган, қисмат бунга ёв.

Бегонадан хуфя совға олгани учун

Бўйғиб кетган буни бир кун бўлажак куёв.

«Бегонадан хуфя совға олиш» – унаштирилган қизнинг бундай қилимиши шарқона удумга хилоф иш. Шунинг учун асарнинг мазкур қаҳрамонига мана бундай баҳо берилади: «у дунёси қора».

«Илоҳий комедия» ва «Жаннатга йўл» асарларидаги рамз ва тимсоллар ўзига хос. Уларда ўхшаш жиҳатлар бўлмаса-да, ҳар бири ўзига хос чуқур маъно-мазмунга эга. Ҳар икки асардаги

бу рамз ва тимсоллар юксак бадииятни таъминлашга хизмат қилган.

«Илоҳий комедия» ва «Жаннатга йўл» асарларида айрим муштарак жиҳатлар ҳам бор. Авваламбор, ҳар иккаласида воқеаҳодисалар охиратда юз беради. Данте ўз дунёқарашидан келиб чиқиб буюк шахсларнинг дўзах, аросат ёки жаннатдаги ҳаётини тасвирлайди. У христианлик мезонларига таянган ҳолда шарқ мутафаккирларидан Ибн Сино, Ибн Рушд каби буюк сиймолар, яна Цезар, Афлотун, Суқрот, Демокрит, Гераклит, Гиппократ каби улуғ шахсларни дўзахнинг биринчи доирасида, яъни христиан динига мансуб бўлмаган шахслар жойлаштириладиган доирада тасвирлайди.

Абдулла Орипов эса ўзга одамни аросатда, йигитни дўзахда, ота-онасини жаннатда тасвирлайди. Бунда у мезон сифатида Куръони Карим ва Ҳадиси Шарифга таянади. Икки изходкор ёндашувидағи бу тафовут, биринчи навбатда, уларнинг дунёқарashi, эътиқоди билан боғлиқ. Иккинчидан, Шарқ ва Фарб менталитети ҳам бунда ўз сўзини айтган дейиш мумкин.

Яна бир муштарак жиҳати иккала асарнинг ҳам бош ғояси инсон ва унинг моҳиятини англаш экани билан белгиланади. Улардан келиб чиқадиган ҳулоса: одам болалари умрини бехуда ишларга сарфламаслиги, дунё ва охиратини обод қилиш ҳақида қайғуриши зарур. «Жаннатга йўл» достонида ушбу муаммо талқини тамомила ўзига хос. Жумладан, асарда тасвирланишича, бир мўйсафид чол етти марта ҳажга борган, борйуғи бир мартағина отасини сансирагани учун унинг аслида савоб саналган бу амали қабул бўлмаган. Шоир бу орқали инсон ҳар қанча савоб ишларни бажармасин, ота-онасини ҳурмат қилиб, уларнинг розилигини топмаса, амаллари бехуда кетиши ҳақидаги машҳур ҳадис мазмунига ишора қиласи. Асардаги ўзга одам қисмати аянчли: у на гуноҳ, на савобга қўл урган. Аросатга тушиши сабаби шунда. Зоро, одам болалари ўзга жонзорлардан ақду тафаккури билан ажralиб туради. Шу боис у азиз умрини имкон даражасида эзгу амалларга сарфламоғи керак – бу образ замирига сингдирилган маъно, муаллифнинг бадиий нияти ана шу.

Жаннатга киришига икки пайса етмаган йигит образида ҳам ибратланиш зарур жиҳатлар талайгина. Жумладан, у бирорвга ёмонлик қилмаган бўлса ҳам, таъмагир, товламачи, тे-

кинхўр инсонларни кўра билиб туриб уларни йўлдан қайтармаган. Бундай лоқайдлик, табиийки, жазосиз қолмаган. Инсон – яралмишлар афзали. Шу боис у умрнинг ҳар бир лаҳзасини эзгуликка сафарбар этиши зарур. Бу эса, ўз навбатида, уни икки дунёда азизу мукаррам этади – йигит қисматидан муаллиф чиқарган поэтик холоса ана шундай.

*Бир қария ётар эди менинг ёнимда,
Ўали унинг тенасига қўйди улкан тош.
Бироқ бир кун иблис кирди ўғил қонига,
Ўғил бир кун таъмасини айлаб қўйди фош:
Қабр тошда ўзин исми ёзилмай қолмиш,
Сангтарошни олиб келди бир кун у нокас
Ва ўз исмин ўйдирди ҳам, бу савоб эмиш,
Йўқ бу савоб атамагай, манманлик, холос.*

Ота қабрига тош қўйгач сангтарошни олиб келиб ўз исмини ўйиб ёздирган ўғил хусусида муаллиф «унинг қонига иблис киргач, у таъмасини фош этгани; бу савоб эмас, манманлик» экани хусусидаги бадиий ҳукмни чиқаради. Тошни кўрган инсонлар фалончи азamat қўйдирган экан дейишини исташи, отасини эмас, ўз обрўсини ўйлаши ҳақидаги мисралар ўкувчини чуқур мушоҳада юритишга чорлайди. Шоир ота номидан кўряпсанми, инсон зоти манманлиги йўлида ҳатто ўлимдан ҳам фойдаланади деган бадиий умумлашма чиқаради.

*Қабристондан ўтиб қолган бирорта кимса
Ҳашаматли мармар тошни кўриб қолган он,
О, бу тошни қўйган фалон азamat деса,
Ота эмас, ўз обрўсин билган у инсон.*

Юқоридаги мулоҳазалардан холоса қилиш мумкинки, Данте Алигьерилининг «Илоҳий комедия» ва Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» асарлари том маънода мураккаб ва зиддиятли жараён – ўзликни англаш йўлининг ўзига хос бадиий талқини ўлароқ ижод этилган. Мавзу бир қадар яқин бўлишига қарамай, қўлланган рамз ва тимсоллар можияти, поэтик талқин, муаллифлар бадиий нияти ва ижодий услуб нуқтai назаридан мазкур асарлар бир-бираидан кескин фарқ қиласи. Бу икки буюк бадиият обидасини ҳар жиҳатдан мукаммал қиёсий ўрганиш адабиётгунослигимизнинг галдаги вазифаларидандир.

ПУБЛИЦИСТИКА ВА БАДИЙ ИЖОД

ТАЛАБАЛИК НЕГА ОЛТИН ДАВР?

Дарҳақиқат, шундай ибора бор: талабалик – олтин давр. Чиндан ҳам у олтинми? Шундай бўлса, нима учун? «Олтин давр» дегани ўйнаб-кулишни билдирадими? Талаба бўлиш ёшларга тенгдошлари орасида имтиёз берадими ёки масъулият юклайдими? Саволлар кўп, жавоблар эса, табиийки, бир-биридан фарқ қилиши мумкин.

Катталар кўпинча ёшларга унчалик ишонқирамай муносабатда бўлади. Гўёки бутунги авлод улар эришган мэрраларга етолмаётгандек. Ёшларга келажакни ишониб топшириш мушкулдек. Бундай муносабатни мактабда ҳам, академик лицейда ҳам, ҳозир ҳам дам-бадам ҳис этаман. Эҳтимол, мен адашаётгандирман. Балки, бу фақат менинг тасаввуримдир. Бир кишининг тасаввури эса ҳар доим ҳам тўғри бўлавермаслиги мумкин. Лекин юксак бир ишонч нафақат менга, барча тенгдошларимга ҳам қанот бағишлаб келади. Бу муҳтарам Юртбoshимизнинг ёшлар зартаги кунимизнинг ишончи, таянчи ва ҳал қилювчи кучи экани ҳақидаги фикрларидир. Бу ишонч ёшларга кўрсатилаётган юксак даражадаги эътиборда ўз ифодасини топяпти. Тенгдошларим ичидан Зулфия номидаги давлат мукофоти совриндорлари, Президент стипендиантлари, турли халқаро фан олимпиадалари ҳамда спорт мусобақалари голиблари етишиб чиқаётгани бунинг ёрқин исботидир.

Кичкина тажрибамдан биламанки, ҳаётда бундай ютуқларга эришиш осон эмас. Бунинг учун тинимсиз интилиш, мутолаа ва изланиш заҳмати талаб қилинади. Устозларимиз кўп такрорлайдилар: «Сизларга ҳавасимиз келади, бир неча чет тилларини биласиз. Турли грантлар совриндори сифатида нуфузли хорижий таълим даргоҳларида ўқиш имконига эгасиз. Кичик ёшданоқ давлат мукофотлари соҳиблари бўлиб келяпсиз. Бундай шароит бизда бўлмаган. Бундан фойдаланинг, юксак мэрраларга эришинг».

Бундай имкониятларни қўлдан бермай келаётган тенгдошларимиз бор. Биргина ўзим таҳсил олаётган Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультети талабалари ҳаётидан ҳам етарли далиллар келтириш мумкин. Республика

инновацион ғоялар ярмаркасида магистрант Назокат Абдураҳмонова 1-үринни олди. Унинг кўзи ожизлар учун компьютер дастурини яратиш борасидаги изланишлари муносиб тақдирланди. Тўғриси, ҳавасларим келди. Устозларимиз ҳозир инновация замони эканини, бугунги кунда унингсиз илгарига бирон қадам ташлаш қийинлигини бежиз тақрорламаётган эканлар.

Кўз ўнгингда тенгдошларинг ёки сендан уч-тўрт ёш фарқ қиласидиган опаларинг, акаларинг ҳавас қиласи ютуқдарга эришиб турса, қалбингда олдинга интилиш туйфуси пайдо бўлганини сезмай қоларкансан киши. Ўтган йили факультетимизнинг иқтидорли талабаларидан бири Диљоза Калонова Президент стипендианти бўлди. Ундаги илмга иштиёқ, уч-тўрт тирада эркин мулоқот қила олиш қобилияти, фанларни ўзлаштиришдаги салоҳият чиндан ҳавас қиласидир.

Тўртинчи курс талабаси Муяссар Тилловованинг нуфузли нашрларда чоп этилаётган ҳикояларини ўқигандан жудаям таъсирланаман. Мустақиллижимизнинг 21 йиллиги арафасида «Ватан учун яшайлик» ижодий танловида ғолиб бўлгани унинг порлоқ истиқболидан дарак берса ажаб эмас. Курсдошим Акром Маликов ёш ижодкорларнинг «Ватан ягонадир, Ватан биттадир» танлови совриндори бўлгани ҳам диққатга сазовор.

Ҳавас қиласидиганларим истеъдод эгаларидан яна бири ёш тадқиқотчи Нилюфар Абдураҳмоновадир. Илмдаги нисбатан янги йўналиш – компьютер лингвистикаси, хусусан, матнларнинг машина таржимаси бўйича изланиш олиб бораётган бу опамиз анча салмоқли ютуқларга эришди. Ушбу мавзуда ўкув қўлланма тайёрлаб чоп эттириди. Инглизчаси мукаммал, компьютер дастурлари билан bemalol тиллаша олади.

Университетни битирибоқ ўқитувчи сифатида иш бошлиган Дурдана Маҳкамова ҳамда Шаҳноза Назаровага чин маънода ҳавас қиласман. Улардек бўлишга интиламан.

Бироқ бундай муваффақиятга эришаётганлар саноқди. Назаримда, талабалик айни шундай иқтидорлар учун олтин давр. Негаки улар талабаликнинг бирор лаҳзасини бехуда ўтказмаган, беҳуда ўтказмаяпти. Негаки улар ўзларининг илмий-педагогик, илмий-ижодий келажаги учун талабалик кезларидаёқ мустаҳкам замин тайёрлаганлар, тайёрляяптилар.

Савол туғилади: барча тенгдошларимиз ҳам шундайми? Талабалик улар учун ҳам олтин даврми? Улар ўз истиқболи учун

жон куйдиряптиларми? Афсуски, улар орасида қимматли вақтини интернет кафеларда, тунги клубларда ўтказаётганлари ҳам йўқ эмас. Кўпроқ билим олиш, китоб мутолааси, ижодий изланишлар ўрнига ёшлик қувватини ўйин-кулгиларга сарфлаётганлар ҳам топилади. Адабиётшунослик, тилшунослик имининг дарғаларидан сабоқ олаётганига қарамай, лоқайдити, ялқовлиги сабабли фанлардан ўзлаштиrolмай талабалик баҳтидан бенасиб бўлаётганлари-чи? Ахир ота-онаси уларни не-не орзулар билан ўқишига юборган. Фарзандидан нималарни кутяпти? Буни ҳис қилмаган тенгдошларимга чин кўнгилдан ачинаман.

Эҳтимол, бу тоифа ёшлар «олтин давр» деганда ўткинчи завқу сафоларни тушунишар? Қачон уларнинг кўзи очилади? Ота-она, Ватан олдидаи бурчни, масъулиятни қачон англаб етади улар? Ҳеч бўлмаса, ўз келажагини ўйламайдиларми?

Бугун таълим тизимининг барча босқичларида замон талаблари даражасида билим олиш учун ҳамма шароит муҳайё. Мактаблар, академик лицейлар, олий таълим даргоҳлари иншоотларининг шинам ва озодалиги, замонавий техника-технологиялар билан таъминлангани, ахборот-ресурс марказларининг жиҳозланиши, дарслик ва ўқув қўлланмалари захиралининг етарли экани бу фикрни тасдиқлайди. Телевидение орқали кўрдик, матбуотда ўқидик, ўтган йили февраль ойида таълим соҳасидаги ютуқларимизга бағишлаб ўтказилган «Юксак билимли ва интеллектуал ривожланган авлодни тарбиялаш – мамлакатни барқарор тараққий эттириш ва модернизация қилишнинг энг муҳим шарти» мавзуидаги халқаро конференциянинг чет эллик иштирокчилари юртимизда бу борада амалга оширилган ишлардан ҳайратландилар. Таълим тизимининг ўзбек моделини ўрганиш, Ўзбекистон тажрибасини оммалаштириш зарурлигини таъкидладилар. Бундан мен ҳам, тенгдошларим ҳам ҳақли равишда фахрландик.

Вақт – бебаҳо неъмат. Уни қадрлаган беқадр қолмайди. Тенгдошларимиз эришаётган муваффақиятлар қувонарли. Лекин бу охирги марра эмас. Биз булар билан чекланиб қолмаслигимиз керак. Ота-онамиз олдида ҳам, Ватан олдида ҳам янгидан янги ютуқларга эришишга бурчлимиз. Ана шундагина талабалик биз учун чинакам олтин даврга айланади. Шундагина биз замон талаблари даражасидаги мутахассис бўлиб етишамиз.

ХАЛҚИМИЗ БИСОТИДАГИ ҲАЗИНА

Халқимиз чин маънода ижодкор, доно. Унинг бебаҳо мулки бўлган оғзаки ижод намуналари бунинг ёрқин далилидир. Биз – Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультетининг бир гурӯҳ талабалари – бу йил ёзда Қашқадарё воҳасининг Чироқчи тумани Кўкдала қишлоғида фольклор амалиётини ўтарканмиз, бунга юз карра, минг карра амин бўлдик. Эртаклару масалларни, мақоллару маталларни, афсонаю масалларни, халқ қўшиқларию ривоятларни, топишмогу ҳикоятларни неча кунлаб тўхтосиз айтиб бера оладиган Қўзи момою Ҳўроз бобо (асли исмлари Ҳозро бобо экан-у, одамлар тилида ана шу лақаб билан машхур), Пардахол момою Нормурод бобо, Азиз момою Рўзи момо... бор-йўғи бир ҳафта – ўн кун ичida қўнгилларимизга жуда-жуда яқин бўлиб қолган яна қўплаб азиз одамлар тимсолида халқимизнинг нечоғлик тенгсиз ва бой маънавий мероси борлигини ҳис этдик. Уни ўрганиш қанчалар зарурлигига, ҳаётий эҳтиёж эканига ишонч ҳосил қирадик.

Агар донишманд халқимизни бепоён уммонга қиёсласак, унинг кичик бир томчиси эканимиз мен ва тенгдошлиарим учун баҳтдир, саодатдир. Қўнглимда адабиётга илк ихлосни уйғотган азиз отам ва муҳтарама онам, Тошкент ислом университети қошидаги академик лицей аудиториясида тенгсиз сабоқлар берган ижодкор муаллимам – Арофат опам таъсирида мен ҳам кичик бир халқона лавҳалар битишга интиляпман. Халқ оғзаки ижодига тенгсиз ҳавасим маҳсули бўлган бу машқларимни сиз – азиз ўқувчилар эътиборига ҳавола этишга журъят қирадим.

ЭРТАКНИНГ АВВАЛИ

Бор экан-да, йўқ экан,
 Оч экан-да, тўқ экан.
 Оққушиб кўкни кўзлар экан,
 Ҳамон эртак сўзлар экан.
 Бургутнинг иши парвоз,
 Товуснинг юмуши пардоз экан.
 Ҳўroz қичқирса яйрап экан,
 Бедана ёқимли сайрап экан.

Какку «ку-ку»лар экан,
 Түти уни санар экан.
 Турналар тизилар экан,
 Ҳұмонаң излар экан.
 Қалдирғоч ин құрап,
 Болалари давр сурар экан.
 Бойқүш вайронкор экан,
 Лочин иссёнкор экан.
 Лайлаквой пулдор экан,
 Чет әлга қатнар экан.
 Җұмоли шилар экан,
 Ниначи тишилар экан.
 Бұлбулжон машшоқ экан,
 Гүл үнгә ошиқ экан.
 Қабутар кезар экан,
 Хатни етказар экан.
 Ари асалчи экан,
 Айиқ масалчи экан.
 Балиқ бозорчи экан,
 Тымсоқ озорчи экан.
 Сичқон кемирап экан,
 Мұшук семирап экан.
 Құмри нағмачи экан,
 Саъва оғмачи экан.
 Құйзичноқ ювош экан,
 Бүри доим оч экан.
 Түя карвончи экан,
 Эллинг ишончи экан.
 Шер ўрмонда подшоқ экан,
 Ҳайвонлар ҳолидан огох экан.

ТОПИШМОҚЛАР

Яхши сүздан қувонар,
 Ёмон сүзга күйинар.
 Гар топсанғиз, болалар,
 У сизлардан суюнар.

(күнгил)

Оёқсиз юролмайды,
Қанотсиз учолмайды.
Тұтқунликка түшса гар,
Хең қачон чиқолмайды.

(құыш)

ТЕЗАЙТИШ

Үңг құлымда чап құлқон,
Чап құлымда үңг құлқон.

МУНДАРИЖА

У.Жўрақулов. Илм юки	3
Миллий маънавият кўзгуси	5
МАЪРИФАТНИНГ СЎНМАС ҚУЁШИ – НАВОЙ	
Тарихий шахс образининг бадиий-илмий талқини	10
Чин нақши ҳам рашк этар...	16
ТИЛ – БАДИИЯТ АСОСИ	
«Садди Искандарий» достонида архаик сўзларнинг ўрни	21
«Юлдузли тунлар» романидаги фраземаларнинг семантик таҳдили	27
ТАНҚИД, ҚИЁС ВА ТАҲЛИА	
Беҳбудийнинг танқид ҳақидаги қарашлари	36
Бадииятнинг икки буюк обидаси	41
ПУБЛИЦИСТИКА ВА БАДИИЙ ИЖОД	
Талабалик нега олтин давр?	49
Халқимиз бисотидаги хазина	52
Эртакнинг аввали	52
Топишмоқлар	53
Тезайтиш	54

Илмий-оффис нашр

ОЙБАРЧИН АБДУЛҲАКИМОВА

БАДИЙ ТИЛ ВА ТАСВИР

Мұхаррир: Абдулла ШАРОПОВ

Мусақхид: Отабек БОҚИЕВ

Бадиий мұхаррир: Феруза НАЗАРОВА

Техник мұхаррир: Алимардон АҚИЛОВ

Нашриёт лицензияси: AI №134, 27.04.2009

Теришга берилди: 28.04.2014 й.

Босишига рухсат этилди: 16.06.2014 й.

Офсет қофози. Қофоз бичими: 60x84 $\frac{1}{16}$.

Bookman гарнитураси. Офсет босма.

Хисоб-нашриёт т.: 2,21. Шартли б.т.: 3,25.

Адади: 1000 нұсха.

Буюртма №40

«AKADEMNASHR» нашриётида тайёрланды ва чоп этилди.
100156, Тошкент шаҳри Чилонзор тумани 20^А-мавзе 42-үй.

Тел.: (+998 71) 217-16-77

e-mail: akademnashr@mail.ru

www.akademnashr.uz

Ойбарчин АБДУЛҲАКИМОВА

1993 йили Тошкент шаҳрида туғилган.

Ўзбекистон Миллий университети ўзбек филологияси факультети талабаси.

Мақолалари халқаро ва республика илмий конференциялари тўпламларида, «Тафаккур», «Жаҳон адабиёти» журналларида ва юртимизнинг бошқа нуфузли нашрларида чоп этилган.

ISBN 978-9943-4401-9-7

A standard linear barcode representing the ISBN number 978-9943-4401-9-7.

9 789943 440197